

і гасел, які висувала ФКП в ході масових виступів за місцеві свободи в другій половині 60-х років.

Боротьба ФКП за збереження і розширення повноважень муніципальних рад і департаментських асамблей у досліджуваний період відіграла вирішальну роль у захисті місцевого самоврядування. Внаслідок організованих комуністами масових дій трудящих промонопольний режим не намілювався втілити в життя плани запровадження міських об'єднань і антидемократичній реорганізації комунальної системи соціального страхування.

Підвищення політичної активності і організованості трудящих мас, зростання серед них авторитету ФКП і далі зміцнення єдності демократичних сил Франції спричинилися до провалу урядової територіально-адміністративної політики в ході квітневого референдуму 1969 р.

Список літератури: 1. Une Charte en cinq points adoptée par le Rencontre Nationale sur le logement social. — L'Humanité, 1966, 13 juin. 2. Communiqué de la CGT, CFDT. Paris, 29 avril 1966. — L'Humanité, 1966, 30 avr. 3. Communiqué commun sur les entretiens et d'Accord conclus entre le Parti Communiste Français et la Fédération de la Gauche Démocrate et Socialiste, Paris, le 20 décembre 1966. — L'Humanité, 1966, 21 déc. 4. Communiqué commun du Parti Communiste Français et la Fédération de la Gauche Démocrate et Socialiste, L'Humanité, 1967, 8 mars. 5. La Conférence de Press de Waldeck Rochet. — L'Humanité, 1967, 17 oct. 6. Déclaration du Bureau Politique du Parti Communiste Français le 29 avril 1966. — L'Humanité, 1966, 30 avr. 7. Déclaration du Bureau Politique le 2 juin 1966. — L'Humanité, 1966, 3 juin. 8. Documents. La Motion de Sensure contre les pleins pouvoirs. — Cahiers du communisme, 1967, № 6, p. 121. 9. Résolution du Comité Central 4 janvier 1966. — Cahiers du communisme, 1966, № 2, p. 125. 10. Waldeck Rochet: L'Objectif est de travailler à la Victoire d'une majorité démocratique. — L'Humanité, 1966, 8 juin. 11. L'Humanité, 1967.

В. Ф. ПАХОМОВ

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО ЧІЛІ В ПЕРІОД ДІЯЛЬНОСТІ УРЯДУ НАРОДНОГО ФРОНТУ (1938—1941)

Для більшості країн, що розвиваються, сільське господарство — головна галузь економіки, а здійснення аграрної реформи — одна з найважливіших проблем. Її вирішенню приділяє значну увагу будь-який уряд, що став на шлях соціально-економічних перетворень. Успіхи в розвитку сільського господарства сприяють підвищенню життєвого рівня трудящих мас і тим самим залученню їх на бік уряду.

З цієї точки зору певний інтерес для дослідження має аграрна політика уряду Народного фронту в Чілі, який зробив спробу за короткий строк підняти сільське господарство країни. І хоча його діяльність з ряду причин [3, с. 293—294; 5] була паралізована і фактично припинилася вже на третьому році ше-

стирічного строку повноважень, він зумів досягти на шляху аграрних перетворень помітних успіхів, що дістало позитивну оцінку Компартії Чілі [2, с. 184].

У радянській науковій літературі історії Народного фронту в Чілі присвячене спеціальне дослідження Ф. А. Гараніна [3]. Більш стисло вона висвітлена в колективній праці під редакцією Н. М. Лаврова [4]. Однак, на нашу думку, діяльність уряду Народного фронту в ряді напрямків, зокрема в галузі сільського господарства, вивчена ще недостатньо.

Мета цієї статті* — детальніше розглянути згадане питання. При написанні роботи використані документи Компартії Чілі і виступи її видатних діячів [2], матеріали палати депутатів Конгресу [17—20] і щорічних послань президента конгресу [12—15], чілійська періодична преса [21] і статистичні довідники [7; 8; 10; 11], а також загальна і спеціальна література [1; 3—6; 9; 16; 22].

Аграрна політика уряду Народного фронту в Чілі здійснювалася в межах загальної програми, прийнятої до виконання в грудні 1938 р. [21]. Головним її завданням в галузі сільського господарства було збільшення виробництва продукції, а також проведення земельної реформи [21, с. 59]. Слід відзначити, що сам президент і голова уряду Педро Агірре Серда добре знав, які проблеми стоять перед аграрним сектором економіки країни. Ще в 1929 р. вийшла в світ його книга «Аграрна проблема» [6], в якій ретельно аналізувалися реальності, що склалися в сфері землекористування, а також можливості сільського господарства Чілі. Агірре Серда висунув ідею максимального використання сільськогосподарських ресурсів з метою підвищення життєвого рівня народу [6, с. 187—194, 232]. Однак ні в згаданому дослідженні, ні в своїй практичній діяльності як глави держави і уряду Агірре Серда не ставив питання про здійснення корінних аграрних перетворень, зокрема про експропріацію землі у поміщиків. Не передбачала ліквідації латифундизму і програма Народного фронту.

Тим часом становище в сільському господарстві Чілі на час приходу до влади нового уряду вимагало докорінних змін. У 1940 р. із 5 млн. чол. населення країни 47,6% мешкало на селі [7, с. 2; 10, с. 283]. Із 1 млн. 812 тис. чол. економічно активного населення в сільському господарстві працювали тільки 662 тис. чол. [10, с. 283]. Із 74,18 млн. га придатних для обробітку земель [8, с. 371] використовувалися лише 25 млн. га [9, с. 99—100], з них 609 тис. га належали 129 тис. дрібних господарств, 7,5 млн. га — 48 тис. середніх і 17 млн. га — 1464 великим землевласникам [9, с. 100].

* Стаття є продовженням робіт, опублікованих раніше [див. 5].

Засилля латифундистів було головною перешкодою розвитку аграрного сектору економіки Чілі, основною причиною нерентабельного використання землі. Володіння поміщиків, площа яких іноді досягала 23 тис. га [9, с. 100], оброблялися лише на третину [4, с. 321]. Майже не збільшувався, за винятком картоплі, урожай основних сільськогосподарських культур: пшениці, кукурудзи, проса, рису [7, с. 14—15; 15]. Внаслідок цього сільське господарство не забезпечувало промисловість сировиною, а населення країни — основними продуктами харчування. Значну частину продуктів Чілі ввозила з-за кордону, зокрема м'ясо — із сусідньої Аргентини [9, с. 172—173]. Так звана колонізація земель здійснювалася повільно і малоефективно. Частина землі на півдні країни була продана іноземним власникам [22, с. 208].

Урядові Народного фронту вдалося дещо прискорити освоєння нових земель, але все ж воно велося не досить інтенсивно: до 1940 р. було освоєно всього 300 тис. га [9, с. 173]. Водночас уряд Агірре Серди вжив ряд заходів по підвищенню агротехнічного рівня сільського господарства. Розгорнулися значні роботи по захисту ґрунтів, іригації тощо. З цією метою було асигновано 13,5 млн. песо, з них 10,3 млн. — на будівництво каналів [11, с. 112]. Це дало змогу зрошувати постійно 28 тис. і періодично — 23,5 тис. га посівів [11, с. 112].

Однією з традиційних галузей сільськогосподарського виробництва Чілі є фруктове садівництво. Враховуючи це, а також кон'юнктуру на світовому ринку, уряд виділив додатково на розвиток садівництва 14,1 млн. песо, внаслідок чого більш ефективно стали використовуватися 880 га садової площі і було висаджено 228745 молодих дерев [11, с. 114].

З метою збільшення виробництва молока і м'яса в США і Канаді через посередництво Корпорації розвитку виробництва (КОРФО) були закуплені кращі породи племінної худоби на суму 5 млн. песо [11, с. 160; 16, с. 97]. Одночасно держава виділила 14,9 млн. песо приватним власникам для придбання високопродуктивної худоби [11, с. 160].

Значних зусиль уряд Народного фронту докладав у галузі механізації сільського господарства. На закупку машин і реманенту за кордоном було витрачено 12,2 млн. песо [11, с. 163]. За рахунок імпорту, а також власного виробництва парк сільськогосподарських машин в країні в кінці 1941 р. збільшився в два рази у порівнянні з 1938 р. [11, с. 103].

Агірре Серда приділяв певну увагу класовим взаємовідносинам на селі. У ряді провінцій країни (Вальпараїсо та ін.). де латифундисти особливо зловживали своєю силою, відбулися селянські заворушення. На висунуті селянами і сільгоспробітниками економічні вимоги землевласники відповіли штрафами і масовими звільненнями. Стривожений цими подіями, президент запропонував створити спеціальну комісію для аналізу

проблем сільського господарства. З метою обговорення його пропозиції наприкінці 1939 р. зібрався сільськогосподарський конгрес, на якому було обрано Національне управління сільського господарства. Конгрес схвалив пропозицію президента і оформив її у вигляді законопроекту, що дозволяв створення на селі профспілок [12] і регламентував взаємовідносини між земле-власниками і сільськогосподарськими робітниками.

Таким чином, вжиті урядом Народного фронту заходи дещо поліпшили кількісні і якісні показники аграрного сектору економіки Чілі. Однак загальний індекс сільськогосподарського виробництва країни у порівнянні з 1937 р. збільшився не набагато: у 1939—1940 рр. він становив приблизно 100—102, а в 1941 р. — 105 [8, с. 335]. В цілому виробництво сільськогосподарської продукції не задовольняло потреб промисловості в сировині, а населення — в продуктах харчування.

Таке становище склалося тому, що, по-перше, уряд так і не здійснив радикальної земельної реформи, хоча і вніс її проект на розгляд конгресу ще в 1939 р. [2]. По-друге, великі земле-власники звели нанівець зусилля уряду Народного фронту, спрямовані на зміну структури і поліпшення якості аграрного виробництва. Дві його спроби розробити план розвитку сільського господарства закінчилися безрезультатно [13—15].

Праві сили, що зберігали в своїх руках фінансово-економічні важелі, не допустили значних аграрних перетворень. Вони перекручено пояснювали заходи уряду як такі, що нібито ведуть до порушення в Чілі традиційних умов праці, до застою і безладдя в сільському господарстві [14].

Уряд Агірре Серди зіткнувся також з важкими для розв'язання фінансовими проблемами. Не маючи можливості забезпечити фінансування економіки власними коштами, він звернувся за допомогою до США, які згодні надати кредити лише в 1940 р. і тільки в розмірі 12 млн. доларів [10, с. 287]. Чілі продовжувала у великій кількості імпортувати продукти харчування з-за кордону [9, с. 173—174].

В цілому діяльність уряду Народного фронту в галузі сільського господарства не виходила за межі буржуазно-демократичного режиму 30—40 рр. Однак деякий досвід, набутий при цьому лівими силами, безумовно, має історичне значення. Певною мірою його використав уряд Народної єдності на чолі з Сальвадором Альєнде (1970—1973 рр.), чия діяльність, на жаль, була перервана військово-фашистським переворотом 11 вересня 1973 р. [1].

Список літератури: 1. XXV съезд Коммунистической партии Советского Союза. Стенографический отчет. М., Политиздат, 1976. 427 с. 2. X съезд Коммунистической партии Чили. М., Госполитиздат, 1957. 184 с. 3. Гарантин Ф. А. Народный фронт в Чили. 1936—1941. М., Наука, 1973. 309 с. 4. Очерки истории Чили. Отв. ред. Н. М. Лавров. М., Наука, 1976. 530 с. 5. Пахомов В. Ф. Перемога Народного фронту в Чілі (1938 р.). — Вісник

Харк. ун-ту, 1971, № 62, сер. іст., вип. 5, с. 45—56; його ж: До питання про утворення уряду Народного фронту в Чілі (1938 р.). — Вісник Харк. ун-ту, № 94, Сер. іст., вип. 7, с. 38—45; Діяльність уряду Народного фронту Чілі в галузі національної промисловості (1938—1941 рр.). — Вісн. Харк. ун-ту, 1974, № 104, Сер. іст., вип. 8, с. 60—67. 6. *Agirre Cerda Pedro*. El Problema Agraria. Santiago de Chile. 1940. 204 p. 7. Anuario estadístico. 1941. Santiago de Chile. 1941. 187 p. 8. *Glografia economica de Chile*, t. 2. Santiago de Chile, 1950, 535 p. 9. *Desarrollo de Chile en la primera mitad del Siglo XX*, t. 1. Santiago de Chile, S. a. 360 p. 10. Estudio economico de America Latina. CEPAL. New York, 1949. 328 p. 11. Corporación de Fomento

de la producción (Cinco años de labor). Santiago de Chile, 1944, 317 p. 12. Mensaje presidencial 21 de mayo de 1939. Santiago de Chile, 1939. 191 p. 13. Mensaje presidencial 21 de mayo de 1940. 252 p. 14. Mensaje presidencial 21 de mayo de 1941. Santiago de Chile, 1941. 225 p. 15. Mensaje presidencial 21 de mayo de 1942. Santiago de Chile, 1942. 264 p. 16. *Migone R*. Anuario estadístico interamericano. Buenos Aires, 1942. 215 p. 17. Sesiones del Congreso. 43 a. Sesión extraordinaria. C. de Dip., 4 de febrero de 1941. 18. Sesiones del Congreso. 18a. Sesión ordinaria. C. de Dip., 28 de julio de 1941. 19. Sesiones del Congreso. 19a. Sesión del Congreso. C. de Dip., 29 de julio de 1941. 20. Sesiones del Congreso. 54a. Sesión extraordinaria. C. de Dip., 13 de Septiembre de 1941. 21. Principios, 1940, № 3, 22. *Jobet J*. Ensayo critico de desarrollo economico-social de Chile. Santiago de Chile, 1955. 372 p.

І. П. СЕРГЕЄВ

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРИЧИНИ ПОРАЗКИ ПЕСЦЕННЯ НІГРА ПІД ЧАС ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ 193—197 рр. У РИМІ

Боротьба між Септимієм Севером і Песценнієм Нігром у 193—194 рр. — один із етапів громадянської війни 193—197 рр. у Римській імперії. В особі Песценнія Нігра Север мав найнебезпечнішого суперника у порівнянні з двома іншими претендентами на імператорський престол — Дідієм Юліаном і Клодієм Альбіном: у Нігра було більше військ, до того ж, його визнавали імператором на більшій частині території держави. Отже, від наслідків боротьби між Севером і Нігром залежав результат громадянської війни в цілому. Якщо загальний хід подій цього етапу війни деякою мірою висвітлений радянськими і зарубіжними дослідниками, то проблема, що розглядається в цій статті, ще не вивчалася.

Результат будь-якої війни залежить від співвідношення воєнних сил сторін. У радянській історіографії цей момент боротьби між Севером і Нігром висвітлений недостатньо: наводяться лише дані про позицію легіонів і допоміжних військ деяких провінцій Римської імперії і вказується, скільки всього легіонів виступило на боці Севера або Нігра в момент проголошення їх імператорами [1—7].

В працях зарубіжних істориків зроблені спроби показати розстановку воєнних сил імперії наприкінці II ст. н. е. [10, с. 319; 11, с. 329; 12, с. 3—5; с. 141; 14, с. 267; 15, с. 102], визначити, на чиєму боці виступили намісники окремих провінцій і підлеглі їм легіони [16, с. 99—101; 17, с. 76; 18, с. 168—170; 19, с. 61,

387; 20, с. 400; 21, с. 81]. Однак і в зарубіжній історіографії немає жодної праці, в якій співвідношення воєнних сил Севера і Нігра було б розглянуте з достатньою повнотою і в розвитку.

Даним наративних джерел [22—27] бракує чіткості і конкретності, тому висвітлити питання, що нас цікавить, лише на їх основі неможливо. Однак якщо додатково залучити матеріали епіграфічних і нумізматичних джерел, можна дійти певних висновків про співвідношення воєнних сил Севера і Нігра у 193—194 рр.

Песценний Нігер і Септимій Север були проголошені імператорами у квітні 193 р. [22, 73, 14, 3]. На цей час вони мали під своїм командуванням по три легіони. Северу, як наміснику Верхньої Паннонії, підлягали розміщені в цій провінції легіони X Gemina, XIV Gemina, I Adiutrix [13, с. 141]; Нігру, як наміснику Сирії,— легіони IV Scythica, XVI Flavia firma, III Gallica [29, с. 253]. Але невдовзі Севера і Нігра підтримали також намісники і війська інших провінцій.

На початку 193 р. вся армія Римської імперії складалася з 30 легіонів [31, с. 436]. Знаючи, що Септимія Севера підтримали війська західних провінцій (крім трьох легіонів у Британії і одного — в Ближній Іспанії, які висунули претендентом Клодія Альбіна [12, с. 12]), а за Песценнія Нігра виступили легіони всіх східних провінцій [9, с. 265], можна визначити, яку кількість військ мали у своєму розпорядженні ці претенденти на імператорський престол на початку війни. В момент проголошення імператорами Севера і Нігра воєнні сили західної частини Римської імперії розподілялися по провінціях так: у Верхній Паннонії — три легіони, у Нижній Мезії — два, у Верхній Мезії — два, у Реції — один, у Норику — один, у Нижній Паннонії — один легіон [11, с. 329]. У східних провінціях на цей же час було: у Сирії — три легіони [8, с. 401], у Каппадокії — два, у Палестині — два, в Аравії — один, в Єгипті — один [11, с. 329]. На боці Севера виступив також легіон Нумідії [16, с. 98].

Таким чином, на час проголошення імператором Септимій Север спирався на солдатів тринадцяти легіонів, а Песценний Нігер — дев'яти.

Після того, як Север зайняв Рим і був визнаний сенатом, його підтримали ще чотири легіони рейнської армії [12, с. 4]. (У Верхній і Нижній Германіях в цей час розміщувалося по два легіона: у Нижній — I Minervia, XXX Ulpia Victrix, у Верхній — VIII Augusta XXII Primigenia [32, с. 62]). Готуючись до походу на Схід, Север, на думку А. Берлі [11, с. 171], сформував три нових легіони — I, II, III, Parthicae. Але епіграфічні джерела свідчать, що це сталося уже після громадянської війни. Під час походу з Паннонії на Рим, у квітні — травні 193 р., Север захопив весь флот, який перебував в Італії [23, II, 14].

Отже, на момент початку війни з Нігром Север мав у своєму розпорядженні 17 легіонів і весь флот Італії.

У червні 193 р., під час перебування в Римі, Север уклав угоду з намісником Британії Клодієм Альбіном. Він налагодив з ним контакт ще до походу на Рим [27, XII, 7], а тепер через сенат провів постанову про дарування Альбіну титула цезаря. Був виданий наказ про увіковічення цього акту легендами монет [12, с. 5]. Внаслідок цього Север міг сподіватися, що легіони Британії і Близької Іспанії, які підтримували Клодія Альбіна, не виступлять проти нього під час війни з Нігром.

Однак не всі війська, що підтримували Севера, взяли участь у воєнних діях на Сході. Це, зокрема, стосується чотирьох рейнських легіонів*. Розташовані у Дакії легіони V Macedonica, XIII Gemina [18, с. 195] залишалися для охорони кордонів провінції [11, с. 167], як і легіон X Gemina в Паннонії [1, с. 77]. Легіон Нумідії III Augusta [31, с. 308] залишився в Африці, Нумідія відігравала важливу роль у постачанні Риму продовольства, і легіон III Augusta повинен був захистити її від легіону Єгипту II Traiana [12, с. 6], що був на боці Нігра.

Таким чином, у східному поході Септимія Севера взяли участь дев'ять легіонів. Їм протистояли вісім легіонів Песценнія Нігра (легіон Єгипту фактично не брав участі у воєнних діях на Сході).

Однак якщо залишені в своїх провінціях легіони не були залучені до війни з Нігром у повному складі, все ж деяка частина їх солдатів взяла в ній участь у складі вексіляцій (vexillationes). Наприклад, Клавдій Кандід під час війни очолював вексіляцій дакійських легіонів [13, с. 102].

У боротьбу також включилися придані легіонам допоміжні частини. Можна з упевненістю сказати, що на боці Нігра виступили допоміжні війська всіх легіонів, які його підтримували. Відносно участі у воєнних діях допоміжних частин легіонів Севера ми не маємо вичерпних даних. Очевидно, у боротьбі з Нігром взяла участь лише частина їх. Але, виходячи з того, що чисельність допоміжних військ у всіх легіонах римської армії була приблизно однаковою, є підстави вважати, що у розпорядженні Севера солдатів допоміжних військ налічувалося більше, оскільки його підтримувало більше легіонів.

Песценнія Нігра підтримало населення східних провінцій, а також деякі правителі сусідніх держав. Великі східні міста (Антіохія, Нікея, Неаполь у Палестині) виставили ополчення [24, V. Sev. IX]. При наближенні військ Севера Нігер запросив допомоги у сусідів. Цар Парфії обіцяв підтримку, а цар атренів Барселія відразу послав Нігру лучників [23, III, 1]; співчували йому і адіабенці [24, V. Sev. IX].

* У джерелах немає свідчень про участь цих легіонів у війні на сході.

Таким чином, можна зробити висновок, що Септимій Север значно переважав свого суперника на Сході у військовій могутності. Хоча безпосередньо у військових діях брала участь лише частина наявних у нього сил, чисельна перевага була на його боці. Крім того, Север мав значний резерв. Отже, крім переваги на фронті, він мав і міцний тил, який був ще більш зміцнений в результаті укладення угоди з Альбіном.

За своїми бойовими якостями — військовому досвіду, мужності, дисциплінованості, стійкості — солдати Севера значно переважали солдатів і союзників Нігра, що підкреслюється у Геродіана [23, II, 9, III, 4]. Це пояснюється тим, що ще за часів правління Марка Аврелія на північних кордонах Римської імперії виникла потреба постійно відбивати напади варварських племен. Внаслідок цього солдати і офіцери легіонів північних провінцій набули значного бойового досвіду. На східних же кордонах імперії уже близько 20 років майже не велося військових дій. Табори легіонів тут розміщувалися в містах або поблизу них. Все це ослабило боєздатність військ Нігра [28, с. 144—145]. Його союзники із східних міст і сусідніх держав не відзначалися стійкістю і відданістю. Як тільки Нігер став зазнавати поразок, у всіх провінціях, що його підтримували, «почалися незгоди і суперечки в містах... У Віфінії відразу після битви біля Кізіка до Севера приєдналися нікомедійці, через послів пропонуючи Северу прийняти його війська і доставити йому все необхідне» [23, III, 2]. В Сирії на бік Севера перейшли мешканці Лаодікеї, а у Фінікії — Тіру [23, III, 3]. Підтвердженням того, що солдати і полководці Севера переважали суперника, став не тільки результат боротьби, а й те, що Нігер не одержав жодної значної перемоги.

Порівнюючи самих претендентів на імператорський престол, слід відзначити, що стародавні автори дають набагато вищу оцінку Септимію Северу. Вони відзначають його розум, обережність, завбачливість, вміння переносити труднощі військових походів, сміливість задумів і швидкість у їх здійсненні [25, XX; 23, II, 9, 11, 15, III, 2, 6]. У характері Нігра підкреслюються такі риси, як нерішучість, повільність у діях, схильність до розкоші [23, II, 7, 8, 14]. Нігер характеризується авторами джерел не тільки як людина, менш знаменита, ніж Север [27, XII, 8]. Діод Кассій зазначає, що особливо підозріливий у кінці свого правління імператор Коммод поставив на чолі провінції Сирії з її трьома легіонами саме Песценнія Нігра тому, що вважав його дуже посередньою людиною, якої можна було не боятися, довіривши командування такою великою армією далеко від столиці [22, 75, 6, 1]. Щоправда, автор біографії Нігра називає ряд його позитивних рис, але все ж робить висновок, що він міг би бути лише добрим помічником Севера [24, V. Nig. VI]. Дії Нігра відразу після проголошення його

імператором і під час боротьби з військами суперника повністю підтверджують цю характеристику.

Таким чином, результат боротьби між Септимієм Севером і Песценнієм Нігром цілком закономірний. Він був зумовлений, в основному, вказаними причинами, наслідком яких стала поразка і загибель Песценнія Нігра.

Список літератури: 1. Колосовская Ю. К. К истории падения римского господства в Дакии. — Вестн. древней истории, 1955, № 3, с. 63—84. 2. Колосовская Ю. К. Паннония в I—III веках. М., Наука, 1973. 254 с. 3. Кудрявцев О. В. Исследования по истории Балкано-Дунайских областей в период Римской империи и статьи по общим проблемам древней истории. М., Изд-во АН СССР, 1957. 411 с. 4. Сергеев В. С. Римская империя (последние Антонины и Северы). — Ист. журн., 1940, № 3, с. 109—121. 5. Бокищанин А. Г. Парфия и Рим, ч. 2, М., Изд-во Моск. ун-та, 1966. 302 с. 6. Дьяков В. Н. Начало политического кризиса Римской империи (180—235 гг.). — УЗ МГПИ им. В. И. Ленина, т. 104, 1956, с. 3—34. 7. Штаерман Е. М. Кризис рабовладельческого строя в западных провинциях Римской империи, М., Изд-во АН СССР, 1957. 509 с. 8. Моммзен Т. История Рима, т. 5. Провинции от Цезаря до Диоклетиана. Пер. с нем. под ред. Н. А. Машикина. М., Изд-во иностр. лит., 1949. 631 с. 9. Нетушил Н. В. Обзор римской истории. Харьков, 1916. 376 с. 10. Bengston H. Römische Geschichte (Republik und Kaiserzeit bis 284 n. Chr.). München, 1973. 389 S. 11. Birley A. Septimius Severus the African emperor. L., 1971. 398 p. 12. The Cambridge ancient history, vol. 12. Cambridge, 1939. 894 p. 13. Reidinger W. Die Statthalter des ungeteilten Pannonien und Oberpannonien von Augustus bis Diokletian. Bonn, 1956. 216 S. 14. Thirfeilder H. Die römische Reichspolitik von Septimius Severus bis zum Senatskaiserium (193—238 n. Chr.) im Spiegel der Münzen. — Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx-Universität. Leipzig, 1956/57, Hf. 3, S. 257—284. 15. Webster G. The Roman imperial army of the first and second century A. D. L., 1969. 330 p. 16. Barnese T. D. The Family and Career of Septimius Severus. — Historia, Wiesbaden, 1967, Hf. 1, p. 87—107. 17. Dobo A. Die Vewaltung der römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletianus. Die provinzielle Verwaltung. Bp., 1958. 201 S. 18. Fitz I. Legati legionum Pannoniae Superior.. — Acta antiqua Academiae scientiarum Hungaricae, Bp., 1961, t. 9, fasc. 1—2, S. 159—207. 19. Liebenam W. Forschungen zur Verwaltungsgeschichte des römischen Kaiserreichs, B. I. Leipzig, 1888. 412 S. 20. Rostowtzeff M. The Social and Economic History of the Roman Empire, vol. 1. Oxford, 1957. 831 p. 21. Stein A. Die Legaten von Moesien, Bp., Magyar nemzeti Museum. 196—139 S. 22. Cassii Dionis. Cocceiani Historiarum Romanarum quae supersunt. Edidit Ursulus Philippus Boiseuain, vol. 3. Berolini, apud Weidmannos, 1901. 511 p. 23. Herodiani Hist (oriarum) lib(ri) VIII. Editi cura Io(annis) H. Boederi (cum eius dem notis). Argentorati (Strassburg) ex officina Io. Phil. Mulbii, 1644. 463 p. 24. Scriptores historiae Augustae. Ed. Ernestus Hohl. Vol. 1, Lipsiae Teubner, 1955. 116 p. 25. Aurelius Victor. Sextus. Sexti Aurelii Victoris De Caesaribus liber ad fidem codicum bruxcelensis et oxonilensis recensuit Franciscus Pichlaur, Monachii, 1892. 59 p. 26. Eutropii breviarum ab urbe condita. Recognovit Franciscus Ruchl, Lipsiae in aedibus B. G. Teubneri, 1901. 90 p. 27. Ioannis Zonarae Annales. Ex recensione Mauricii Pinderi, t. 2, Bonnae impensis. Ed. Weberi, 1844. 647 p. 28. Altheim F. Die Soldatenkaiser. Frankfurt am Main, 1939. 304 S. 29. Domaszewski A. Geschichte der römischen Kaiser, B. 2. Leipzig, 1909. 328 S. 30. Gilliam I. F. The governors of Syria Coele from Severus to Diocletian. — American Journal of Philology. Baltimore, 1958, Tuly, vol. 89, № 3, p. 225—243. 31. Marquardt I. Römische Staatsverwaltung, B. 2. Leipzig, 1884, 621 S. 32. Platnaver M. The life and reign of the emperor Lucius Septimius Severus. Oxford, 1918. 221 p.

ДЕРЖАВНІ КУЛЬТИ ДІВИ І ХЕРСОНАС У ХЕРСОНЕСІ ТАВРІЙСЬКОМУ I—III ст. н. е.

В останні роки увагу радянських істориків все більше привертає проблема ідеології античного поліса, зокрема найважливішої її форми — релігії. Значний інтерес у цьому зв'язку викликають питання, що стосуються офіційних культів Херсонеса Таврійського у I—III ст. н. е. Тією чи іншою мірою вони висвітлені як у дореволюційній, так і в радянській історико-археологічній літературі. Однак введення в науковий обіг нових джерел, а також плідна робота радянських дослідників дозволяють поглибити, доповнити або уточнити наші уявлення про релігійне життя херсонеського поліса у перших століттях нашої ери.

У наявній літературі релігія і культу Херсонеса Таврійського розглядаються недиференційовано: автори статей і монографій, як правило, обмежуються констатацією засвідчених різними джерелами фактів шанування того або іншого божества, не намагаючись показати, чи входило воно до офіційного пантеону херсонеської держави, чи вшановувалося тільки приватними особами. Крім того, в літературі не аналізується склад офіційного пантеону богів херсонеської громадянської общини, не простежується динаміка його розвитку. Між тим подібний аналіз виявлення змін у державному пантеоні, пояснення їх причин необхідні для об'єктивного й всебічного дослідження складних процесів соціального, політичного і культурного розвитку Херсонеса у I—III ст. н. е.

У статті подано характеристику двох найважливіших державних культів Херсонеса перших століть н. е.: богині Діви і божества Херсонас. Слід відзначити, що деяких аспектів культу херсонеської Діви, пов'язаних з її шануванням окремими особами (приватний культ), автор свідомо не торкався.

Під офіційними або державними культурами маються на увазі всі здійснювані від імені і за встановленням держави релігійні акти, спрямовані на шанування богів, які нібито заступаються за даний поліс, з тим щоб завоювати їх прихильність.

Головним державним культом Херсонеса Таврійського в перші століття нашої ери залишався культ богині Діви (Παρθένας). Ще в IV ст. до н. е. Діва, в образі якої злилися риси Артеміді Партенос (епіклеса при цьому стала власним іменем божества), Артеміді Таврополи, Артеміді Агротери та Іфігенії, очолила херсонеський пантеон богів [12; 13, с. 65 і далі]. Різноманітні джерела IV—II ст. до н. е. свідчать про державну важливість і велику популярність культу Діви у Херсонесі елліністичного періоду. Так, у III ст. до н. е., після відбиття херсонесцями ворожих нападів, Діва була проголошена рятівницею держави і здобула епіклесу Сотейра. Її чудесні діяння описав місцевий

історик Сиріск [22, № 125; 28, № 344]. У II ст. до н. е. внаслідок процесу релігійного синкретизму Діва набула рис і функцій керівниці держави богині Тихи і стала зображатися на монетах з баштовою короною на голові [1, № 158, 179—181, 184, 186]. У місті існувало святилище Діви з храмом на акрополі. Цей храм, у якому зберігалися «священні суми», був найбільшим і відомим храмом Херсонеса: тут стояли вівтарі Діви і божества Херсонас, культова статуя Діви. Пронаос храму служив державним архівом. На честь головної богині херсонеське громадянство проводило спеціальні свята — Парфенії, до обрядового звичаю яких входила урочиста процесія громадян поліса [Strab., VII, 4, 2; 28, № 344, 349, 352, 353; 21, № 2].

Про визначну роль культів Діви в офіційній релігії Херсонеса I—III ст. н. е. свідчать нумізматичні матеріали. Приблизно з середини I ст. до н. е. і до кінця монетного карбування (60-ті роки III ст. н. е.) зображення Діви постійно використовувалося херсонеськими монетаріями як основний тип золотих і мідних монет [1, № 199, 204, 205—212, 215, 216, 228, 229, 233—257 та ін.].

Епіграфічна пам'ятка другої половини II—III ст. н. е. дозволяє стверджувати, що храм Діви в цей час мав ієродулів [28, № 457; 7, с. 59—60], які могли використовуватися при богослужіннях, підготовці і проведенні Парфеній і т. ін.

Заслуговує на увагу питання про так зване «царювання» Діви, пов'язане з періодичним проголошенням богині найвищим епонімним магістратом держави — царем. В. І. Кадеєв переконливо довів, що практика передачі Діві повноважень царя-епоніма не була викликана якоюсь реформою державного устрою Херсонеса (магістратура царя не скасовувалась): у тих випадках, коли серед громадян не виявлялося бажаючих обійняти почесну, але дорогу посаду царя (яка до того ж не давала реальної влади), «царицею» проголошувалася Діва і всі витрати по виконанню епонімної магістратури оплачувалися із скарбниці її храму [6, с. 9 і далі].

Додамо, що роль епоніма саме для богині Діви не випадкова. Вона підготовлена всією історією розвитку культу і продуктована, крім суто меркантильних міркувань, прагненням поліса продемонструвати особливу відданість своєму головному божеству. Образ Діви ніколи не був для жителів Херсонеса абстрактним. Декрети на честь Сиріска і Діофанта свідчать, що Діва вважалася «постійною покровителькою» міста, його заступницею, яка завжди у тяжкі часи рятувала херсонесців за допомогою своїх чудесних епіфаній [28, № 344, 352].

Вчені ще не прийшли до єдиної думки про час проголошення Діви «царицею». Однією з основних ознак «царювання» Діви прийнято вважати монограму ПАР (що має різне написання) на монетах Херсонеса [11, с. 322 і далі; 17, с. 115, 120; 24, с. 116; 6, с. 12; 1, с. 11 та ін.]. Уперше вона з'являється

в монетному типі близько 90—80 рр. до н. е. [1, №№ 192—195], тому дослідники роблять висновок, що випадки заступання Дівою магістратури царя мали місце вже в перших десятиріччях I ст. до н. е. Однак епіграфічні пам'ятки, датовані «царюванням» Діви, належать до періоду не раніше кінця I — першої половини II ст. н. е. [28, № 358, 359, 361, 376, 699; 23, с. 154—155; 22, № 112]. Щоправда, формула датування державних постанов I ст. до н. е. — I ст. н. е. досі не відома, бо написів того часу збереглося дуже мало, причому жоден з них не дійшов до нас з кінцівкою, яку можна було б відновити. Якщо вважати, що монограма ПАР замінила на монетах ім'я смертного царя-епоніма, то вимагає пояснення факт відсутності її на деяких монетах. Наприклад, вона зустрінута у типі статера й одного тетрасарія, датованих по херсонеській ері 104 р. (80 р. н. е.). Можна, таким чином, зробити висновок, що в 80 р. н. е. Діва заступала епоніма. Але в цьому ж році херсонеський монетний двір викарбував випуск тетрасаріїв, на яких немає монограми. У випусках 85 р. н. е. монограма є на статері, але її немає на тетрасарії. Випуски міді близько 138—161 рр. н. е. виходили як з монограмою, так і без неї, хоча монети биті одним і тим же штемпелем [1, № 228—230, 233, 234, 250—257.] Усе це можна пояснити, якщо прийняти твердження В. А. Анохіна про подвійний характер монетного карбування Херсонеса у період симахії з Боспором [1, с. 71—73]. Підкреслимо, що мова не йде про якісь особливі права храму Діви (автономія та ін.), тим більше, що на виготовлення статерів був потрібен дозвіл Риму [5, с. 156]. Усі монети карбувалися одним монетним двором від імені херсонеської держави, але субсидувалися емісією або міською казною, або «священими сумами» храму Діви. Монограма ПАР вміщувалася саме на випусках, субсидованих храмом. У 80, 85, 138—161 рр. спостерігається паралельність міського і храмового карбування. Часта поява монограм ПАР на монетах I ст. до н. е. — першої половини II ст. н. е., безсумнівно, свідчить про те, що в цей час держава відчувала серйозні фінансові труднощі, тому храм Діви з його чималими скарбами змушений був взяти на себе частину витрат по карбуванню монетних випусків. Ці кризові явища пов'язані з залежністю Херсонеса від Мітрідата VI, а потім — від Боспорського царства і Риму [Strab., VII, 4, 6; 28, № 355; 3, с. 128—129; 9, с. 18—20]. Таким чином, не можна пов'язувати проголошення Діви «царицею» з появою монограми ПАР на монетах, бо цілком виключено, щоб у компетенцію царя-епоніма входило виділення коштів на їх карбування.

Із вірогідних джерел відомо, що практика наділення богині епонімною магістратурою почалася десь наприкінці I ст. н. е. Самий ранній серед відомих нам випадків «царювання» Діви припадає на 85 р. н. е. У цьому році виготовлено статер, на

аверсі якого викарбувано чоловіче погруддя, змію і напис ХЕР, на зворотному боці — зображення Діви, монограму ПАР і напис ΒΑΣΙΛΕΥΟΥΣΗΣ ΕΤΟΥΣ ΡΘ [1, № 233]. На нашу думку, монограма і напис означають, що монету випущено Херсонесом на кошти храму Діви в рік, коли богиня виконувала обов'язки царя-епоніма. Сучасний стан джерел не дозволяє визначити, скільки разів Діва була «царицею», однак згідно з епіграфічними даними богиня заступала царя неодноразово, зокрема у 129—30 і 130—31 рр. н. е. [28, № 359; 23, с. 155].

Ці нові явища в культі Діви сприяли, очевидно, посиленню значення в житті поліса жерців богині, яким під час перебування Діви на посаді «цариці» надавалася можливість брати безпосередню участь у політичному житті держави, зокрема скріплювати печатками (богині Діви і своєю) всі офіційні акти [28, № 357, 359, 361, 386—388; 23, с. 155; 20, с. 71; 22, № 111—113]. Крім того, до жерців Діви практично переходили функції магістрата-царя (у тому числі фактичний епонімат), внаслідок чого жрець ставав керівником полісного культу. Нарешті, жерці розпоряджалися багатомісною казною храму Діви. Таким чином, посада жерця Діви стає не тільки почесною, а й вигідною. Написи кінця I — середини II ст. н. е. свідчать, що на цій посаді перебували представники заможних і впливових родин, які нерідко мали права римського громадянства і міцно стояли поряд керма державної влади [28, № 357—359, 412; 23, с. 155; 8, с. 30].

Виникає питання, коли і у зв'язку з чим херсонесці взагалі скасували магістратуру царя? Останні документи, прийняті Радой і Народом у «царювання» Діви, датуються приблизно серединою II ст. н. е. [22, № 113]. Із листування громадян Херсонеса з намісником Нижньої Мезії (185—186 рр. н. е.) випливає, що функції херсонеського епоніма перейшли до першого архонта [28, № 404], який став головним магістратом поліса внаслідок аристократизації державного ладу, що відбувалася під натиском Риму [8, с. 26—27]. Як відомо, основним обов'язком і привілеєм царя було керівництво полісним культом. Але у римських провінціях і в залежних від Риму державах головною культовою, як правило, виступав архієрей — верховний жрець імператорського культу [14, с. 90—91; 25, с. 159 і далі; 27, с. 88—89; 31, р. 427]. Цікаво, що у спорідненому Херсонесу Каллатісі у II—III ст. н. е. архієрей одночасно виконував обов'язки царя [30, р. 439; 31, р. 430]. У херсонеському написі кінця II ст. н. е. згадується архієрей, що походив із найзаможніших громадян поліса і займав помітне суспільне становище [21, № 13]. На нашу думку, до архієрея перейшла функція керівництва релігійними справами херсонеської держави. Таким чином, можна припустити, що концентрація влади в руках першого архонта і встановлення культу імператорів, відправ-

ленням якого відав архієрей, спричинилися до скасування магістратури царя в другій половині II ст. н. е.

Із декрету на честь Діофанта відомо, що в періболі храму Діви стояв вівтар якогось божества, яке мало однакове з міським ім'я — Херсонас [28, № 352]. В. В. Латишев вважав його обоготворенням міста Херсонеса [10, с. 159]. Е. Міннз, спираючись на повідомлення Помпонія Мели, припускав, що Херсонас — місцева німфа [Rom. Mela, De chorogr., II, 3; 29, р. 544]. О. В. Орешников теж підкреслював жіночу природу Херсонас, але вбачав у цьому божестві втілення всієї херсонеської общини [16, с. 159 і далі; 18, с. 148 і далі]. З точкою зору О. В. Орешникова погодилися й інші дослідники.

За сучасних умов питання про природу і властивості божества Херсонас проблемне. Насамперед, ми не знаємо його іконографічного образу. Єдиним джерелом є нумізматичні матеріали. Думки вчених щодо зображення Херсонас на монетах істотно розходяться. Свого часу О. В. Орешников, розглядаючи монетний тип з зображенням голови або задратованого погруддя у вінку (іноді у пов'язці) із змією попереду (змія часто виступала атрибутом напівбога чи героя), дійшов висновку, що це зображення міфічного засновника Херсонеса — героя Херсонаса [15, с. 7]. Пізніше вчений відмовився від такого трактування, все ж припускаючи, що голова із змією могла зображати одного з героїв, згаданих у присязі як власників міста, землі і укріплень херсонеситів [18, с. 145]. Відзначимо, що О. В. Орешников вважав голову чоловічою. О. Л. Бертъе-Делагард вбачав у чоловічому погрудді із змією Аполлона [2, с. 66], а О. М. Зограф — характерне для ранньої Римської імперії пластичне відтворення якогось абстрактного поняття [5, с. 156]. В. О. Анохін беззастережно визнає у чоловікові із змією божество Херсонас [1, с. 61]. Логіка міркувань дослідника у цьому випадку не зовсім зрозуміла, оскільки жіноче погруддя з лірою, що з'явилося на монетах періоду «другої елевтерії», він також вважає зображенням Херсонас.

Не має однозначної інтерпретації і монетний тип з зображенням безбородої голови у пов'язці з гілкою і лірою. Це тип лицьової сторони тетрасаріїв 80—82, 85 87 і 96 рр. н. е. М. І. Ростовцев вважав, що тут слід вбачати Аполлона або якесь втілення з портретними рисами імператорів династії Флавіїв [19, с. 11]. О. В. Орешников не давав свого пояснення, але підкреслював відмінність цієї чоловічої голови від зображення погруддя молодій жінки з лірою на монетах «другої елевтерії» [18, с. 149]. О. М. Зограф і В. А. Анохін, незважаючи на те що голова, безсумнівно, чоловіча, вбачають у ній зображення Херсонас [5, с. 157; 1, с. 66]. Природніше було б трактувати це зображення як втілення Миру (на користь цього — оливкова гілка і напис — переклад латинського терміна Pax Augusta), але ліра не зафіксована як атрибут цієї алегорії [5, с. 157];

до того ж аналогічний напис на аверсі тетрасарія близько 69—79 рр. н. е. супроводжує зображення Діви [1, № 226, 227].

На херсонеських монетах епохи «другої елєвтерії» пануючим типом стало зображення жіночого погруддя з лірою. О. Л. Бертъе-Делагард припускав, що це Артеміда Гімнія [2, с. 67 і далі]. Серйозні заперечення таке тлумачення викликало в О. В. Орешникова, який навів ряд вагомих аргументів на користь інтерпретації жіночого погруддя як божества Херсонас — втілення херсонеської громадянської общини. Думку відомого російського нумізмата повністю поділяють О. М. Зограф і В. А. Анохін [5, с. 158; 1, с. 80—81].

О. В. Орешников звернув увагу на тетрасарії, карбовані херсонеськими монетаріями близько 138—161 рр. н. е. На його аверсі — жіноче погруддя, ліра і напис ХЕРС. На реверсі — Діва, лань і напис ХЕР. «Навряд чи можна сумніватися, — пише О. В. Орешников, — що напис ХЕР біля Діви, звичайний на монетах Херсонеса, має стосуватися міста, а другий — ХЕРС, біля жіночого погруддя з лірою, пояснює це погруддя і може бути тільки скороченням імені божества Херсонас». На думку вченого, повторення у написі ХЕРС вказівки на належність монети Херсонесу не мало б сенсу [16, с. 163—164; 18, с. 148].

Інтерпретація О. В. Орешникова цікава і заслуговує на увагу. Але в його аргументації є суперечливі моменти. Напис ХЕРС на монетах Херсонеса — явище не виняткове. Він зустрінутий, наприклад, на зворотному боці халка, випущеного близько 390—380 рр. до н. е., поряд з зображенням риби й палиці. На реверсі асарія, викарбуваного близько 138—161 рр. н. е., цей напис супроводжує зображення Діви. На аверсі одного тетрасарія випуску близько 138—161 рр. н. е. знаходимо жіноче погруддя з лірою і напис ХЕР ЕЛЕ. На зворотному боці цієї монети — Діва з ланню і напис ХЕР [1, № 5, 251, 261]. Як бачимо, на обох боках вміщено звичайне скорочення назви міста, що виключав О. В. Орешников. Взагалі на херсонеських монетах містяться найрізноманітніші скорочення назви держави: ХЕ, ХЕР, ХЕРС, ХЕРСО [1, № 201, 224, 253, 254, 260]. Отже, напис ХЕРС можна розшифровувати не як ім'я божества Херсонас, а як аббревіатуру імені міста. Ця обставина знижує доказовість аргументів О. В. Орешникова. Слід сподіватися, що поява нових джерел дозволить остаточно розв'язати питання про іконографію божества Херсонас, поки ж думка О. В. Орешникова залишається гіпотезою, що потребує дальшого обґрунтування.

Греки нерідко обожнювали поняття Народ (у смислі громадянство). Так, втілення Народу зустрічається в скульптурі й живопису Афін і Спарти [Paus., I, 1,3; 3,3; III, 11,10; 18,8]. Культ Народу Родоського засвідчено епіграфічними джерелами для Гіларіми [32, р. 143—144]. З Неаполя Скіфського похо-

дить посвячення богині Родос [4, с. 263]. На монетах Каллатіса відзначено жіноче зображення, що супроводжується написом КАЛЛАΤΙΣ ΠΟΛΙΣ. Хр. Данов припускає, що це богиня, яка уособлює общину Каллатіса [26, с. 95]. Ці аналогії, як здається, дозволяють вбачати в божестві Херсонас втілення громадянської общини Херсонеса.

Привертає увагу повна відсутність слідів приватного культу божества Херсонас, усі джерела вказують на його офіційний характер. І це не дивно, бо за своєю суттю Херсонас — обожнена херсонеська держава, херсонеський Народ. Таке божество само потребувало заступництва більш могутніх богів і навряд чи могло забезпечити «допомогу і захист» окремим приватним особам. У цьому відношенні дуже показовим є тісний зв'язок Херсонас з «постійною покровителькою» поліса богинею Дівою. Як уже зазначалося, вівтар Херсонас знаходився в храмі Діви. На монетах періоду «другої елевтерії» жіноче погруддя з лірою зустрічається тільки в супроводі (на лицьовому боці монети) зображення Діви. На нашу думку, це непрямий аргумент на користь точки зору О. В. Орешникова. Справді, якщо Херсонас уособлювала Народ Херсонеса, то Діва була його головною богинею, його керівницею і заступницею, тому божества мали знаходитися і шануватися разом. Щоправда, на одному асарії випуску близько 180—192 рр. н. е. жіночому погруддю супутнє зображення Ніки [1, № 283]. Появу цієї богині на монеті поряд з втіленням херсонеської держави можна пояснити якоюсь перемогою, здобутою Херсонесом у боротьбі з місцевими племенами.

Наведемо ще один аргумент на користь гіпотези О. В. Орешникова. Жінка з лірою з'являється на монетах епохи «другої елевтерії», коли Херсонес добився від Риму статусу «вільної» держави [9, с. 20—21]. У цей період спостерігаються, з одного боку, фактична залежність Херсонеса від Риму, конфлікти, викликані зловживанням римського гарнізону, розквартированого в Херсонесі; з другого — всіляке підкреслювання херсонесцями формальної «свободи», внутрішньої автономії, прав і деяких привілеїв, дарованих громадянам імператорами. Особливо показовими в цьому аспекті є напис із наведенням пишних титулів Ради і Народу і листування жителів Херсонеса з намісником Нижньої Мезії [28, № 404, 425]. Одним з виявів тенденції підкреслення статусу «вільної» держави, ще не включеної офіційно до складу імперії, і могло стати вміщення на монетах другої половини II—III ст. н. е. божества Херсонас — втілення «вільної» херсонеської держави.

Таким чином, у перших століттях нашої ери на чолі офіційного пантеону богів Херсонеса Таврійського, як і раніше, стояла богиня Діва, в образі якої внаслідок процесу релігійного синкретизму з'єдналися риси Артеміді (з епіклесами Партенос, Тавропола, Агротера, Сотейра), Іфігенії і міської Тихи. Діва вшановувалася від імені херсонеської держави як «постійна покро-

вителька» і захисниця поліса. Святилище богині з храмом і статуєю, наявність при храмі ієродулів, встановлення спеціального свята на честь Діви — усе це вказує на велику важливість і належну організацію її культу в Херсонесі I—III ст. н. е. У казні храму Діви було накопичено чимало скарбів, що дозволяло йому тривалий час (у періоди економічних і політичних криз держави) субсидувати карбування монет і нести витрати, пов'язані з відправленням магістратури царя-еponіма. При цьому зростала роль жерців Діви, які не тільки розпоряджалися скарбницею храму, а й брали участь у політичному житті держави.

Виключно державний характер мав культ божества Херсонас — уособлення всього херсонеського Народу, тісно пов'язаний з культом Діви. Розквіт культу Херсонас припадає на другу половину II—III ст. н. е. і зумовлений прагненням херсонеського громадянства офіційно підкреслити статус Херсонаса в Римській імперії.

Список літератури: 1. Анохин В. А. Монетное дело Херсонеса (IV в. до н. э. — XII в. н. э.). К., Наук. думка, 1977. 174 с. 2. Бертье-Делагард А. Л. Значение монограмм на монетах Херсонеса. — ЗНОРАО, т. 1, вып. 1, СПб, 1906, с. 51—72. 3. Граков Б. Н., Виноградов Ю. Г. Новые надписи из Херсонеса Таврического. — ВДИ, 1970, № 3, с. 127—134. 4. Дашевская О. Д. Четвертая надпись Посидея из Неаполя Скифского. — СА 1960, № 1, с. 261—265. 5. Зограф А. Н. Античные монеты. — МИА, № 16, М.—Л., Изд-во АН СССР, 1951. 264 с. 6. Кадеев В. И. К вопросу о «царствовании» Девы в Херсонесе. — КСИА АН СССР, № 145, М., 1976, с. 9—13. 7. Кадеев В. И. О рабстве в Херсонесе Таврическом. — В кн.: История и культура античного мира. М., Наука, 1977, с. 57—61. 8. Кадеев В. И. Про державний лад Херсонеса в перших століттях н. е. — УІЖ, 1971, № 9, с. 23—31. 9. Кадеев В. И. Херсонес Таврический в I в. до н. э. — III в. н. э. Автореф. дис. на соиск. учен. степени д-ра ист. наук. М., 1975. 40 с. 10. Латышев В. В. Гражданская присяга херсонесцев. — В кн.: ПОНТИКА. СПб. 1909, с. 142—167. 11. Латышев В. В. Эпиграфические этюды. IX. Херсонесский почетный декрет. — В кн.: ПОНТИКА. СПб. 1909, с. 314—331. 12. Мещеряков В. Ф. О культе Девы в Херсонесе Таврическом. — В кн.: Актуальные проблемы изучения истории религии и атеизма. Сб. трудов. Л., 1979, с. 12—150. 13. Мещеряков В. Ф. Про проходження культу Діви у Херсонесі Тавріському. — Вісн. Харк. ун-ту, № 94, Сер. іст., вип. 7, Харків. Вид-во Харк. ун-ту, 1973, с. 65—71. 14. Новосадский Н. И. Неизданные македонские надписи. — Труды СА РАНИОН, т. 2, М., 1928, с. 88—99. 15. Орешников А. В. Монеты Херсонеса Таврического, царей Боспора Киммерийского и Полемона II Понтийского. — Нум. сб., т. 2, М., 1913, с. 1—48. 16. Орешников А. В. Олицетворение общины Херсонеса Таврического на монетах. — ИРАИМК, т. 2, П., 1922, с. 159—164. 17. Орешников А. В. О монетных магистратах Херсонеса. — ИРАИМК, т. 2, П., 1922, с. 113—138. 18. Орешников А. В. Херсонас, божество Херсонеса Таврического. — ИАК, вып. 65, Пгр., 1918, с. 144—152. 19. Ростовцев М. И. К истории Херсонеса в эпоху ранней Римской империи. — В кн.: Сборник статей в честь П. С. Уваровой. М., 1916, с. 5—16. 20. Соломоник Э. И. Несколько новых надписей Херсонесского музея. — ВДИ, 1978, № 3, с. 66—81. 21. Соломоник Э. И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. К., Наук. думка, 1964. 196 с. 22. Соломоник Э. И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. К., Наук. думка, 1973. 282 с. 23. Суворов Е. Г. Новая херсонесская надпись. — ВДИ, 1960, № 3, с. 154—158. 24. Толстой И. И. Остров Белый и Таврика на Евксинском Понте, П., 1918. 162 с. 25. Ботушарова Л. ΑΡΧΙΕΡΕΥΣ ΔΙΟΠΩΝ вѣв Филипол. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 159—163. 26. Данов Хр. Западният бряг на Черно море в древността. София, 1974. 148 с. 27. Минчев А. Гла-

диаторските борби в Одесос. — Известия на Народния музей. — Варна, кн. X (XXV), Варна, 1974, с. 85—92. 28. *Latyshev B.* Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini, v. I, ed. 2, Petropoli, 1916. 594 p. 29. *Minns E.* Scythians and Greeks. Cambridge, 1913. 720 p. 30. *Pippidi D. M.* Dedicatii Dobrogena din epoca imperiala. — In: *Pippidi D. M.* Contributii la istoria veche a României. Bucuresti, 1967, p. 432—444. 31. *Pippidi D. M.* Pontarhi i communitatii Pontice in secolere II/III e. n. — In: *Pippidi D. M.* Contributii, la istoria veche a României. Bucuresti, 1967, p. 426—431. 32. *Sokolowski F.* Lois sacrées de l'Asie Mineure. Paris, 1955. 237 p.

С. Б. СОРАЧАН

ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ ХЕРСОНЕСА ТАВРІЙСЬКОГО

в I ст. до н. е.

Питання про торговельні зв'язки Херсонеса в I ст. до н. е. ще не були предметом спеціального дослідження, між тим наявність значного археологічного матеріалу дозволяє зробити деякі спостереження по проблемі. У цій статті робиться спроба визначити асортимент привізних товарів, розміри і інтенсивність херсонеської зовнішньої торгівлі, її основні напрямки в I ст. до н. е.

Найбільші труднощі виникають при дослідженні торгівлі Херсонеса у першій половині століття, насичений значними зовнішньополітичними подіями. Судячи по знахідках монет [10, с. 19] і синопських клеймованих амфор IV хронологічної групи [2, с. 17; 5, арк. 2, 10], у першому десятиріччі I ст. до н. е. найбільш інтенсивно Херсонес вів торгівлю з Амісом, Синопою та Амастрією. Західнопонтійські міста також торгували з Херсонесом, але менш активно. До цього часу тільки в Одесосі знайдені херсонеські амфори, виготовлені не пізніше початку століття [21, с. 42, 44, 54, № 133].

До Мітрідатових воєн торгові зв'язки міст виходили за межі Чорного моря, охоплюючи також Східне Середземномор'я. Так, з о. Самоса імпортувалися червонолакові дворучні кубки, прикрашені рельєфними наліпками у вигляді листя і плодів плюща [Ермітаж, інв. № X, 1961, 95]. У Херсонесі знайдено фрагменти аналогічних посудин пергамського походження [ДХМ, інв. № 34359]. Уламки подібних рельєфних кубків знайдено також у Мірмекії разом з матеріалами другої половини II—початку I ст. до н. е. [20, с. 111, рис. 42, 7, 8]. Водночас із о. Самоса в Херсонес завозилися червонолакові глечикоподібні канфари з двостовльними ручками [ДХМ, інв. № 17205]. Крім кубків з накладним орнаментом на початку I ст. до н. е. з району Пергама експортувалися тонкостінні чаші або кубки досить складної конфігурації [Ермітаж, інв. № X, 1961, 268]. Їх верхня частина прикрашалася орнаментом у вигляді гірлянди з листочків з гострими кінцями. З Малої Азії, можливо з Пергама, Херсонес імпортував приземкуваті канфари, ручки яких на вигинах мають

перетяжки або горизонтальні виступи у вигляді шипів [Ермітаж, інв. № X, 1957, 49; ДХМ, інв. № 113]. Можливо, що до початку I ст. до н. е. належать імпортовані глибокі червонолакові, рідше — буролакові чашки з вигнутими ручками і прямовисними бортами. Вони прикрашалися надряпаним стилізованим орнаментом у поєднанні з декором, нанесеним білою фарбою [ДХМ, інв. № 257, 16/36848; Ермітаж, інв. № X, 1949, 7]. У той же час у Херсонес експортувалися невеликі посудини інших форм, виконані тією ж технікою [Ермітаж, інв. № X, 1961, 101]. Частково вони походять з Пергама і невідомих малоазійських центрів. Рідше в Херсонесі зустрічаються золоті серги з крученого дроту, кінець якого виконано у вигляді голови лева [18, с. 19, табл. VIII, 3]. Очевидно, вони завозилися із сірійських або малоазійських майстерень у кінці II — на початку I ст. до н. е. [18, с. 19].

Отже, на початку I ст. до н. е. Херсонес підтримував торговельні зв'язки з південним берегом Понту і Малою Азією, а саме: з Пергамом і о. Самосом. Можна вважати, що об'єднувальна політика Мітрідата VI Євпатора в басейні Чорного моря будувалася не тільки на політичних, але й на економічних основах. Серед монет північнопонтійських міст, знайдених у Херсонесі, найчисленнішу групу становлять монети періоду мітрідатового панування. Особливо багато монет 80—70 рр. I ст. до н. е., як і раніше, належать Амісу, Синопі і Фарнакії, а окремі екземпляри — Амастрії і Лаодікії [10, с. 19]. До цієї групи можна віднести також каппадокійську срібну драхму Аріобарзана II, знайдену на Гераклійському півострові [ДХМ, інв. № 13131]. На нашу думку, об'єднувальна політика Мітрідата вплинула на зв'язки Північного Причорномор'я з Східним: монет Діоскуріади першої половини I ст. до н. е. знайдено в Херсонесі більше, ніж у будь-якому іншому північнопричорноморському місті [ДХМ, інв. № 11311, 12827; 10, с. 18, 20], причому частина з них датується часом до початку Мітрідатових воєн. Іншого археологічного матеріалу, який би підтверджував ці зв'язки, немає, однак припущення, що всі ці монети залишили солдати одного з загонів Мітрідата [10, с. 18, 19, с. 85], також потребує доказу.

Водночас слід відзначити, що в I ст. до н. е. на північному і східному узбережжі Чорного моря мало обіг порівняно багато однакових монет, хоча в Закавказзі не знайдено монет, які чеканили в Північному Причорномор'ї [15, с. 144—148]. Розвитку торговельних зв'язків Херсонеса з Грецією і островами Егейського моря з другої чверті I ст. до н. е. заважало морське піратство, Мітрідатові війни і проримська політика Візантія, який заклав протоки [8, с. 182—184]. Очевидно, дуже нестійкими були торговельні зв'язки Херсонеса в першій половині I ст. до н. е. з іншими центрами Північного Причорномор'я, про що свідчить незначна кількість знайдених у місті монет Ольвії і Тіри того

часу [10, с. 9, 41, додат. I, № 2]. Дуже рідко зустрічаються херсонеські монети на території Боспору [10, с. 13]. Напроти, період об'єднання Херсонеса і Боспорського царства під владою Мітрідата Євпатора позначений припливом у місто боспорських монет [ДХМ, інв. № 11914, 13017; 10, с. 15, 18]. Очевидно, не випадково саме до цього періоду належить поки що єдина знайдена в Німфеї херсонеська срібна драхма 100—90 рр. [11, с. 67, № 223].

Таким чином, під час мітрідатових воєн зовнішні торговельні зв'язки Херсонеса майже не розвивалися, хоча, безсумнівно, не могли припинитися зовсім. На протязі чверті віку бурхливих політичних подій мали бути періоди відносного затишшя, коли торгівля поживалювалася. У Херсонесі нерідко трапляються знахідки імпортованих речей, які в цілому можна датувати I ст. до н. е. Не виключено, що частина їх потрапила в місто в другій-третьій чверті століття. Це насамперед пергамські червонолакові і буролакові тарілки, чашки і кубки, які відзначаються високою якістю виготовлення [ДХМ, інв. № 120, 291, 5/36821]. До імпортованих предметів належить також група так званих «годинникоподібних» червонолакових світильників [ДХМ, інв. № 37/36766; Ермітаж, інв. № X, 1961, 387 і т. д.], які вироблялися до другої половини I ст. до н. е. переважно на території Єгипту [23, с. 90; 24, с. 44]. Але в Херсонесі зустрічаються подібні одиничні екземпляри, що нагадують продукцію о. Самоса [ДХМ, інв. № 8504]. Невідоме походження світильника з круглим тулубом і витягнутим ріжком. Його спадисті широкі плечі прикрашені відбитими в формі радіальними лініями і наліпними розеткою і трагічною маскою з обох боків [ДХМ, інв. № 36/36766]. Важко визначити місце виробництва світильників з круглим тулубом і витягнутим трикутним або злегка закругленим ріжком з виступами по боках. Вони вкриті тьмяним чорно-сірим лаком [ДХМ, інв. № 16/36552, 28/36534]. Світильники з таким ріжком датуються I ст. до н. е. — I ст. н. е. [23, с. 78, № 516; 25, тип. 28, рис. 76]. Він зустрічається на так званих світильниках «пташина голівка», які виготовлялися з другої половини I ст. до н. е. до початку I ст. н. е. [22, с. 27—42, рис. 3—4]. Вони також завозилися в Херсонес [ДІМ, інв. № 53151], проте, мабуть, у невеликій кількості.

До виробів невідомого центру належить також група світильників кількох типів і посуд із сірої щільної глини, покритої чорно-сірим, іноді графітного відтінку, лаком. Загальна форма і техніка виробництва дозволяють датувати їх не пізніше I ст. до н. е. Зображення маски Сілена, стилізованої амфори або пальметки на видовженому ріжку деяких світильників свідчить про належність частини з них до першої половини I ст. до н. е. [ДХМ, інв. № 1112, 1120 і т. д.]. Такий декор особливо властивий виробам із Єгипту [24, с. 47]. Один з світильників цієї групи відзначений сигнатурою АСКЛ/ΠΙΔΔΟΥ [9, с. 27, № 96].

а другий має штемпель у вигляді розетки [1, с. 13—14]. Привертає увагу велика кількість знахідок таких світильників. Посуд, виготовлений з тієї ж глини і тією ж технікою, зустрічається значно рідше [ДХМ, інв. № 4354, 34504].

З іншого невідомого центру в I ст. до н. е. в Херсонес завозилися закруглені сіроглиняні чашки, складнопрофільовані біля дна [ДХМ, інв. № 519, нег. № 1448].

Отже, не можна повністю заперечувати існування зовнішніх зв'язків Херсонеса в першій половині I ст. до н. е., хоча період зіткнення Риму і Понтійського царства, а також наступні десятиріччя були дуже несприятливими для їх розвитку. Повстання в Фанагорії, Німфеї, Феодосії, Херсонесі проти Мітрідата VI [App., Mithr. 108] та наступні події на Боспорі остаточно привели до перемоги Риму і вже з середини I ст. до н. е. доля Херсонеса визначалася Римом, який намагався закріпитися в Північному Причорномор'ї. Політичне зближення міста з Римською імперією мало відбитися на розвитку їх торговельних зв'язків. На жаль, свідчень, що підтверджують ці контакти, в Херсонесі до цього часу знайдено небагато. До них належать насамперед уламки арретинських червонолакових кубків або чашок з рельєфним наліпним орнаментом [ДХМ, інв. № 3316; б. п., фонд Р. Х. Лепера; 17, с. 11]. Рання італійська продукція репрезентована також червонолаковою тарілкою з клеймом C·SE/NTI (б. п., фонд К. К. Косцюшко-Валюжинича) і конічною червонолаковою чашкою з надписом АТЕІ, розміщеною всередині відбитка ступні [12, с. 38]. Хоча ця чашка і була знайдена в могильнику Бельбек IV, вона могла потрапити туди тільки через Херсонес, який постачав навколишні пізньоскіфські поселення своєю та імпортною продукцією. Слід відзначити, що присутність в Херсонесі цієї нечисленної кераміки пояснюється виключно торговельним фактором, оскільки в цей час у місті ще не було римських солдатів.

Таким чином, не тільки в першій половині I ст. до н. е., але і після розгрому Мітрідата торговельні контакти між Римом і Херсонесом не мали стабільного характеру. Нумізматичні джерела також вказують на слабкість цих зв'язків [10, с. 31].

Політична стабілізація під час правління Августа сприяла поліпшенню становища в зруйнованих війнами провінціях. У міру зміцнення зв'язків з Південним Причорномор'ям та басейном Егейського моря до кінця I ст. до н. е. пошквалилася зовнішня торгівля Херсонеса. Особливо інтенсивно вона велася з Синопою. Предметами торгівлі були вино і оливкове масло, які завозилися в світлоглиняних амфорах кількох типів [13, с. 109, № 61; с. 110, № 64; 14, с. 131—132, рис. 17, 1, 2].

Зовнішні торговельні зв'язки Херсонеса в кінці I ст. до н. е. не обмежувалися південним берегом Понту. Із міст західного узбережжя Малої Азії у великій кількості надходив різноманітний червонолаковий кухонний посуд, помічений іменними сигналами.

турами. Хронологічно він локалізується досить точно, оскільки малоазійська кераміка з іменними клеймами не зустрічається пізніше першої чверті I ст. н. е. [17, арк. 32]. У Херсонесі відомі тарілки з прямовисними бортиками, блюдця і чашки на кільцеподібних підставках помічені на дні клеймами ΑΡΤΕΜΟΝΟΣ [17, арк. 34], ΑΝΔΡΟΜΑΧΟΣ і парою відбитків ступнів у черевиках [16, с. 73] та іншими сигнатурами в називному і родовому відмінках [ДХМ, інв. № 33771, 6, л. 34, рис. 61; 7, л. 9, рис. 17; 14, с. 133, прим. 2]. Склад керамічного тіста деяких тарілок вказує на їх самоське походження. Більшість їх помічена клеймами ΡΟΥΦΟΣ [16, с. 24] або ΡΟΥΦΟΥ [ДХМ, інв. № 37/35612, 1464/10; Ермітаж Х. 1952, 219; I, с. 74, 256; 4, арк. 15, рис. 4, 19], а також ΔΙΟΔΟΤΟΥ [ДХМ, інв. № 11/35666, 6/35966; Ермітаж, інв. № Х, 1961, 153; Х, 1961, 154; 4, арк. 15, рис. 4, 21]. Рідше зустрічаються вироби з сигнатурами ΧΑΡΗΣ [17, л. 37], Κ...ΑΝΟΥ [ДХМ, інв. № 3/36080], ΓΑΙΟΥ у відбитку ступні [ДХМ, інв. № 17/36852], ΚΑΛΑ. ΠΟΘΟΥ, ΑΛΥΠΟΞ [14, с. 133] і ...ΘΟΥ в овальній рамці або нечіткому відбитку ступні [ДХМ, інв. № 421/36589]. Денця деяких самоських чашок мають трьохрядкові нечіткі клейма ΚΛΥ/Δ.../Ν... [ДХМ, інв. № 57/36951] і ...Υ/...ΟΥ/...ΟΥ [ДХМ, інв. № 421/36589]. Сигнатура ΔωΡΟΝ — одна з найпоширеніших самоських клейм [17, арк. 38—39]. Проте в Херсонесі вона була виявлена лише раз на уламку денця невеликої чашки [ДХМ, інв. № 1/36949], повністю вкритому білою блискучою поливою, не характерною для самоської техніки виробництва. У кінці століття відновлюється імпорт червонолакових посудин, прикрашених рельєфним орнаментом. Їх якість помітно нижча у порівнянні з більш ранніми екземплярами [ДХМ, інв. № 46/36820]. Водночас налагоджувалися торговельні зв'язки з районом Пергама, звідки експортувалися червонолакові і буролакові чашки і кубки з витонченим складним барботинним орнаментом [ДХМ, інв. № 44/36941, 20893, 8653, 34/36820 і т. д.]. На межі ер із Малої Азії або найближчих островів у Херсонес надходило дуже багато червонолакової і буролакової кераміки, точне місце виробництва якої до цього часу не визначене. Здебільшого вона репрезентована чашками або кубками з накладним орнаментом [ДХМ, інв. № 170/36952 172/36952 і т. д.]. Крім різноманітних рельєфів як декор використовувався також рослинний орнамент, нанесений білою фарбою або надрапаний рукою [ДХМ, інв. № 45/36820, 5/36821 і т. д.]. Нерідко прикрашені таким же чином кубки мали ручки з перетяжкою на вигині і парою плоских кружечків або сердечок з боків [Ермітаж, інв. № Х. 1961. 106; ДХМ, нег. № 4558; інв. № 3317/15; 5, арк. 12].

В останній чверті I ст. до н. е. Херсонес став налагоджувати зв'язки з островами Егейського моря. Крім о. Самоса в невеликому масштабі була відновлена торгівля з о. Косом, звідки надходило вино дорогих сортів [14, с. 137]. Проте знахідок коських

амфор на городищі поки що небагато [ДХМ, інв. № 3278; 3, арк. 12; 4, арк. 7]. В кінці століття почав зростати імпорт мармуру з о. Проконес [10, с. 28].

Таким чином, на початку I ст. до н. е. обстановка в басейні Чорного моря була досить складною. Проте об'єднувальна політика Мітрідата Євпатора до початку війни з Римом не заважала розвитку торговельних зв'язків Херсонеса з південним берегом Понту, насамперед з Синопою, Амісом і Амастрією, а також Малою Азією, Пергамом і о. Самосом. У період Мітрідатових воєн зовнішньоторговельні контакти ускладнилися і, судячи по знахідках монет, деякий час Херсонес торгував тільки в межах Чорного моря [10, с. 36]. Спорадичні контакти здійснювалися з південним берегом Понту. З другими містами Північного Причорномор'я торгівля велась дуже слабо, але навіть у цей час вона не переривалася повністю. У I ст. до н. е. із ряду анонімних центрів Херсонес імпортував різноманітну кераміку, частину якої можна віднести до другої-третьої чверті століття. Після закінчення Мітрідатових воєн економічне становище торговельних партнерів Херсонеса — міст Західного і Східного Понту, Малої Азії, Греції і островів Егейського моря — залишалося дуже тяжким. Херсонес також переживав значні фінансово-економічні труднощі. Перемога Риму закріпила намічене раніше політичне зближення з ним Херсонеса, що знайшло відображення в розвитку торговельних зв'язків між ними. Але ці контакти, очевидно, не мали регулярного характеру. Загальне поліпшення обстановки в басейні Чорного моря і в Середземномор'ї почалося в останній чверті I ст. до н. е. На цей же час припадає поживлення зовнішньої торгівлі Херсонеса з південним берегом Понту, насамперед з Синопою. Другим значним торговим партнером Херсонеса став о. Самос. Були налагоджені зв'язки також з островами Косом і Проконесом. Знову значною в торгівлі з Херсонесом стала частка Малої Азії, особливо міст її західного узбережжя. Разом з тим стан економіки міста поки що не дозволяв помітно розширити ці зв'язки, а тим більше встановити нові.

Список літератури: 1. Белов Г. Д. Отчет о раскопках Херсонеса за 1935—1936 гг. Симферополь, Гос. изд-во Крым. АССР, 1938. 349 с. 2. Белов Г. Д. Отчет о раскопках в Херсонесе в 1955 г. — Херсонесский сборник, вып. 5, Симферополь, Крымиздат, 1959, с. 13—69. 3. Белов Г. Д. Отчет о раскопках в Херсонесе в 1961 г. — Архив ДХМ, спр. № 796. 4. Белов Г. Д. Отчет о раскопках в Херсонесе за 1963 г. — Архив ДХМ, спр. № 836. 5. Белов Г. Д. Отчет о раскопках в Херсонесе в 1967 г. — Архив ДХМ, спр. № 1243. 6. Белов Г. Д. Отчет о раскопках в Херсонесе 1974 г. — Архив ДХМ, спр. № 1719. 7. Белов Г. Д. Отчет о раскопках 1975 года в Северном районе Херсонеса. — Архив ДХМ, спр. № 1760. 8. Блаватская Т. В. Западнопонтйские города в VII—I веках до н. э. М., Изд-во АН СССР, 1952. 263 с. 9. Вальдгауэр О. Ф. Античные глиняные светильники. СПб., 1914. 68 с. 10. Гилевич А. М. Античные иногородные монеты из раскопок Херсонеса. — Нумизматика и сфрагистика, вып. 3. К., Наук. думка, 1968, с. 3—61. 11. Голенко К. В. Монеты из раскопок Нимфея 1939—1970 гг. — Нумизматика и эпиграфика, т. 11,

М., Наука, 1974, с. 61—93. 12. *Гущина И. И.* Население сарматского времени в долине реки Бельбек в Крыму. — В кн.: Археологические исследования на юге Восточной Европы. М., ГИМ, 1974, с. 32—64. 13. *Зеест И. Б.* Керамическая тара Боспора. — МИА, № 83, М., Изд-во АН СССР, 1960, 177 с. 14. *Кадеев В. И.* Очерки истории экономики Херсонеса Таврического в I—IV веках н. э. Харьков, Изд-во Харьк. ун-та, 1970. 162 с. 15. *Капанадзе Д. Г.* К вопросу об экономических связях Северного и Восточного Причерноморья в античную эпоху по нумизматическим данным. — ПИСП, М., Изд-во АН СССР, 1959, с. 139—151. 16. *Косцюшко-Валюжинич К. К.* Отчет о раскопках Херсонеса Таврического в 1904 г. — ИАК, вып. 20, СПб., 1906, с. 17—100. 17. *Лосева Н. М.* Краснолаковая керамика Боспора I в. до н. э. — IV в. н. э. М., 1950. — Архив ЛОИА, д. № Р-2/1038. 18. *Пятышева Н. В.* Ювелирные изделия Херсонеса. М., Гос. изд-во культ.-просвет. лит., 1956. 83 с. 19. *Сапрыкин С. Ю.* Каппадекийская монета I в. до н. э. из херсонесской усадьбы. — КСИА, вып. 145. М., Изд-во АН СССР, 1976, с. 84—85. 20. *Шургая И. Г.* Позднеэллинистические рельефные кубки из Мирмекия. — КСИА, вып. 95. М., Изд-во АН СССР, 1963, с. 107—111. 21. *Лазаров М.* Амфорните печати от Одесос. — Известия на Народния музей — Варна, кн. X (XXV) Варна, 1974. с. 23—56. 22. *Haken R.* Roman Lamps in the Prague National Museum and in other Czechoslovak Collections. Prague, 1958, 186 p. 23. *Menzel H.* Antike Lampen im Römisch-Germanischen Zentralmuseum zu Mainz. Mainz, 1954. 240 S. 24. *Shentlëleky T.* Ancient Lamps. Budapest, 1969. 159 p. 25. *Waage F. O.* Antioch-on-the Orontes, v. III. Princeton, 1941. 196 p.

В. К. МИХЕЕВ

РИБАЛЬСЬКИЙ ПРОМИСЕЛ У НАСЕЛЕННЯ САЛТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ПОДОННЯ

В опублікованих археологічних дослідженнях підкреслюється значний рівень розвитку рибальства у населення салтівської культури VIII—X ст. [1, с. 127; 28, с. 148]. Однак ця галузь господарських промислів, її внутрішній зміст і форми висвітлені ще недостатньо.

Основна водна артерія північно-східного Причорномор'я — р. Дон — мала дуже важливе значення для економіки народів Хазарського каганату. Її риби багатства були міцною основою рибного промислу, який на Подонні займав завжди одне з перших місць серед господарських занять. Античні і середньовічні автори, відзначаючи багатство риби в басейні Азовського моря, називали також її сорти [2, XI, II, 4; 3, 6, 46; 4, с. 21; 5, с. 262]. І в більш пізніх писемних джерелах (початок XVI ст.) про Дон йдеться як про рибну річку. Для татар, наприклад, він був святим, оскільки на його берегах вони знаходили готову їжу: плоди, мед, а також ловили рибу [6, с. 61].

Населення Подоння в період розквіту салтівської культури по суті вело осілий і напівосілий способи життя. Раніше рибальством тут займалися напівкочівники, які пізніше увійшли до складу Хазарії. Більше того, воно було основною причиною прирічного розташування їх стійбищ [28, с. 13]. У населення Хазарського каганату риба вживалася з пшеничним хлібом, про що повідомляє Ал-Мукаддасій [7, с. 4]. Вона йшла також на ек-

спорт [8, с. 63], як і її вторинний продукт — клей [9, с. 112, 115]. Склалася навіть думка, що населення каганату нічого не виробляло, крім риб'ячого клею [10]. Археологічні джерела також свідчать про те, що рибний промисел займав не останнє місце у господарстві Хазарського каганату в VIII—X ст. Зображення риб найчастіше зустрічається на костяних і рідше — на мета-

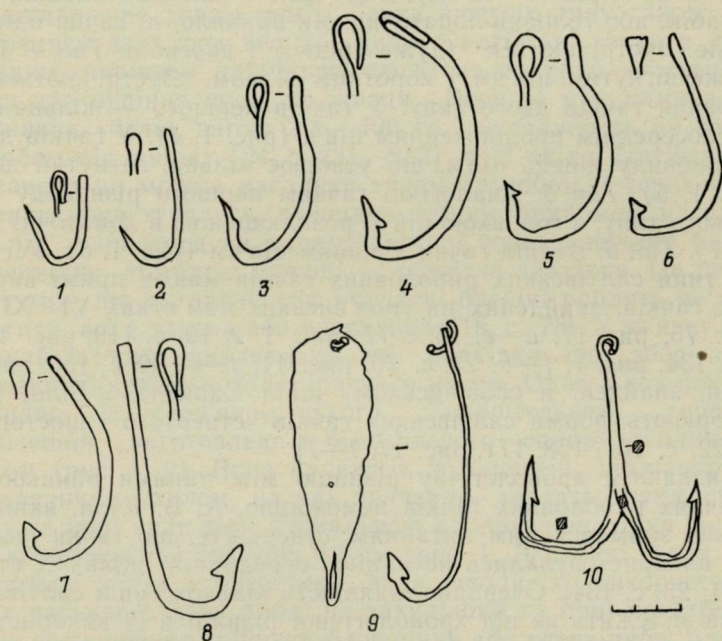

Рис. 1. Середньовічні одинарні риболовні гачки, блешня і трійник:
1—8 — поселення Маяки; 9 — Хорошевське городище; 10 — Верхній Салтів.

левих виробів салтівської культури Подоння [11, с. 277, рис. 107; 12, с. 250, рис. 6, в; 13, с. 42, рис. 28; 14, с. 428, рис. 104; 29, с. 86, рис. 6]. Судячи з залишків кісток і луски, знайдених на салтівських і боршевських пам'ятках, у досліджуваний період виловлювали білугу, стерлядь, севрюгу, сома, щуку, судака, ляща, сазана, синця, вирезуба, лина, красноперку, плотву, язя, карася, окуня [1, с. 128; 13, с. 39; 15, с. 73; 16, с. 83]. При цьому розміри деяких видів риб перевершують середню величину сучасних екземплярів. Крім того, вони старші за віком, ніж ті, що виловлюються тепер [16, с. 83; 17, с. 273—285; 18, с. 124—127].

Із знарядь рибної ловлі до нас дійшли, перш за все, одинарні металеві безбородчаті і бородчаті гачки шести типів.

Безбородчаті гачки. *Тип 1.* Гачки малих розмірів, висотою до 4 см, з головкою, закрученою в кільце (рис. 1, 1).

Тип 2. Гачки середніх розмірів, висотою 7—10 см, без кільця. Головка ців'я розплющена в лопаточку, як і у деяких сучасних риболовних гачків (рис 1, 2). *Тип 3.* Великі, висотою 11—15 см, гачки з кільцеподібною головою, загнутою всередину чи назовні (рис. 1, 3).

Бородчаті гачки. Усі гачки цієї групи середніх або великих розмірів (5—12 см). Вони мають кільцеві головки, відігнуті вбік, або головки-лопаточки. Як правило, ці гачки одногібні, але зустрічаються (дуже рідко) і двогібні. *Тип 4.* Гачки з дуже зігнутим ців'ям і коротким жалом. Зустрічаються два різновиди гачків цього типу. У гачків першого — кільце-петля є безпосереднім продовженням ців'я (рис. 1, 4). У гачків другого різновиду кінець ців'я, що утворює кільце, загнутий догори (рис. 1, 5). *Тип 5.* Аналогічні гачкам першого різновиду попереднього типу, з головою ців'я, розплющеною в лопаточку (рис. 1, 6, 7). *Тип 6.* Великі гачки з рівним ців'ям (рис. 1, 8). Усі наведені типи салтівських риболовних гачків мають прямі аналогії серед гачків, знайдених на слов'янських пам'ятках VI—XIII ст. [15, с. 75, рис. 17, *a—e*; 16, с. 77, рис. 1, 2; 19, с. 119, рис. 4, 2, 4; 20, с. 134, рис. 1, 1—6; 21, с. 25, рис. 11, 1—3; 30, с. 130, рис. 84]. Гачки, знайдені в слов'янському шарі Саркела — Білої Вежі, повторюють форми салтівських гачків четвертого і шостого типів [22, с. 151, 168, 171, рис. 17, 1—7].

Визначити хронологічну різницю між типами ранньосередньовічних риболовних гачків неможливо. А. В. Куза, який спеціально займався цим питанням, стверджує, що гачки шостого типу використовувались не раніше середини — кінця X ст. [20, с. 134; 23, с. 134]. Очевидно, наявність кількох типів салтівських гачків залежить не від хронологічної різниці в їх використанні, а від спеціалізації в риболовлі. З упевненістю можна стверджувати, що гачки першого типу застосовувались для вилулу невеликої риби на вудку. З гачків, що не мають борідки, під час літнього лову риба часто зривається. Тому вудіння безбородчатими гачками ефективно лише при підлідному лові на живця; узимку риба квола і слабо опирається. У сучасній практиці любительського вудіння взимку борідку гачка іноді спилують, аби не витрачати часу на вивільнення спійманої риби, яку просто струшують з гачка. Значно складніше визначити спосіб лову гачками другого і третього типу. За своїми розмірами вони не підходять для простого вудіння. Очевидно, на них ловили виключно велику і хижу рибу, використовуючи як принаду живця великих розмірів, а, можливо, і мертву рибу. Відсутність борідки не мала великого значення, оскільки велика і хижа риба відразу глибоко ковтає принаду і тому не може звільнитися від гачка. У цьому випадку ми маємо справу з промисловим ловом риби не на вудочку, а на жерлиці. Гачки четвертого і п'ятого типів за своєю конструкцією — сомові, але це не означає, що на них ловили виключно сомів, а не будь-яку велику рибу. Все зале-

жить від способу вудіння і насадки. Ці гачки вигідно відрізняються від інших тим, що мають невелику ширину захвату, так як підцеп у них крутолобий. Перевага крутолобих гачків над овальними полягає в тому, що риба частіше знаходить овальний гачок, схований у насадці. За допомогою крутолобих гачків здійснювали як активне, так і пасивне вудіння. Насадкою може бути жива риба, а також птахи, жаби, раки тощо, якщо мова йде, наприклад, про ловлю сомів. Гачки шостого типу також застосовувалися для лову великої риби. Салтівські гачки з довгим і рівним стержнем найбільше схожі на сокирки — спеціальні гачки для вудіння щуки на живця. Різниця між ними в тому, що живця «бель» вагою 200—400 гр. насаджують на сокирку способом під шкірку [24, с. 231—232], тоді як на салтівські гачки навряд чи можна насадити таким способом, і середньовічні рибалки користувались, очевидно, іншим прийомом насадки.

Слід зупинитися на характеристиці середньовічних блешень і блешніння. Металеві блешні — рідкісна знахідка. Це пояснюється тим, що як давні, так і сучасні блешні роблять не тільки з металу, а і з дерева або черепашки [16, с. 78]. У зв'язку з цим великий інтерес викликають дві знахідки, що зберігаються в колекції Харківського історичного музею. Одна з них походить, очевидно, із слов'яно-руського Хорошевського городища. Це блешня, виготовлена з біметалевого сплаву, з одинарним гачком (рис. 1, 9). Вона належить до блешень, що занурюються з великим ухилом, на які, звичайно, ловлять окуня, судака, щуку та інші види риб. Унікальною є і друга знахідка — залізний гачок-трійник висотою 9,9 см (рис. 1, 10). Такі гачки застосовуються разом з блешнями, хоча інколи їх використовують і для пасивного лову риби: на закидушки та інші пристрої. Основне призначення трійника-блешніння або «дер» риби. Блешніння хижої риби рибалками салтівської культури розглядається як індивідуальний спосіб риболовлі, що має сезонний характер [25, с. 150]. Найбільш продуктивним воно буває пізньої осені, особливо по першому льоду. Зимове блешніння зв'язане з пробиванням ополонки, тому його продуктивність здебільшого залежить від активності риболова. Існування зимового промислу риби у салтівських рибалок підтверджують знахідки залізних льодорубів на пам'ятках салтівської культури. За льодоруби могли служити деякі інструменти, які раніше визначалися нами як долота, особливо ті з них, що мають великі розміри і вагу (рис. 2, 1, 2) [26, с. 96, рис. 3, 3]. Ними можна пробивати ополонки по першому, тонкому льоду. У товстому льоду, скажімо, метрової товщини, рідко роблять ополонки навіть зараз.

Для витягування великої риби, спійманої на гачок, середньовічні рибалки не користувались, очевидно, сачками. Замість них застосовувалися багорчики — великі металеві гачки без борідок, насажені на дерев'яну палицю. Салтівські металеві гачки-багорчики (їх довжина — 8—9 см) мають загострений

стержень, або на кінці — перпендикулярно відігнутий шип, за допомогою якого вони з'єднувалися з палицею, а потім закріплювалися м'якою обмоткою або металевим кільцем. На одному багорчику могли закріплюватися одноразово декілька гачків (рис. 2, 3, 4, 3А, 4А—В) [31, с. 98, табл. 43, 187; 32, с. 182, рис. 15. д; 33, с. 455]. І. І. Ляпушкін правильно визначив при-

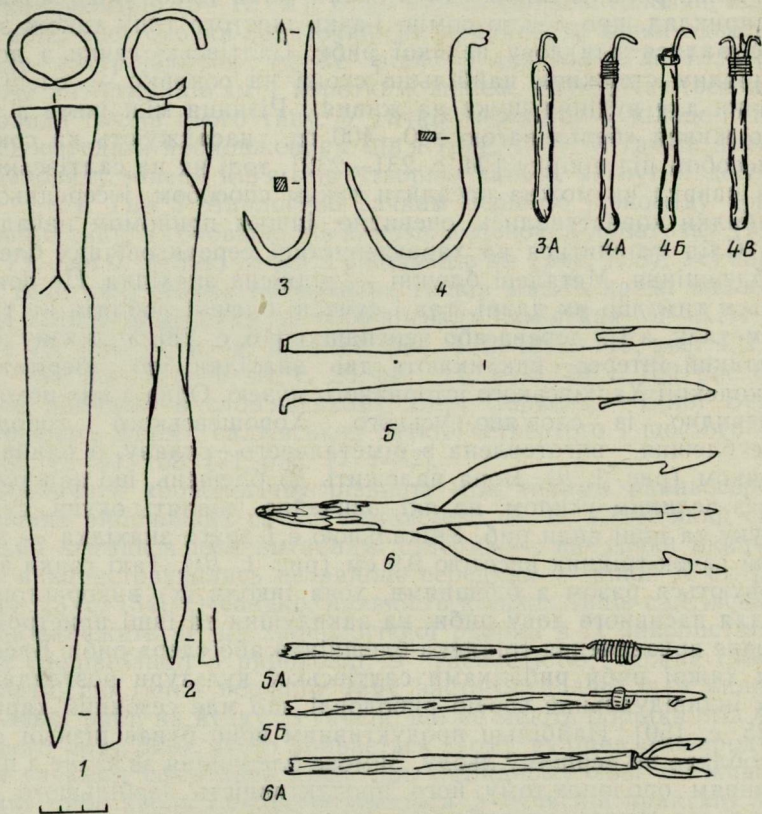

Рис. 2. Знаряддя для риболовлі з поселення Маяки:
1—2 — плішні; 3, 4, 3А, 4А, 4Б — металеві багорчики і їх реконструкції; 5, 6, 5А, 5Б, 6А — металеві остені і їх реконструкції.

значення таких гачків, які відомі під назвою «котич» і поширені на Дону [1, с. 127—128]. Для того щоб витягти велику рибу, салтівські рибалки користувалися, можливо, і більш простим способом, ніж багіння: глушили рибу дерев'яними ціпками.

Рибалки салтівської культури добували рибу також за допомогою острог. До нас дійшли металеві частини одно- і тризубої острог, знайдені під час розкопок поселення Маяки. Однозуба острога належить до типу накладних. Довжина її — 18,5 см.

Вона прикріплювалася до деревка так само, як гачки-багорчики з шипом (рис. 2, 5, 5 А, Б). Тризуба острога з борідками на кінцях має довгий держачок для насадки на деревко. Довжина остроги з деревком — 19,7 см, зубців — 12,5 см (рис. 2, 6, 6 А). Обидві остроги могли використовуватися як самостійне знаряддя для полювання на велику рибу цілий рік: весною — під час нересту, влітку — способом «лучення», восени і взимку — в ополонках [27, с. 93—94; 19, с. 121—122]. Тризубі остроги, крім основних, могли виконувати функцію рыб'ячої сокири, яка застосовувалася для того, щоб добивати велику рибу, спійману на вудку. Коли траплялася дуже велика риба і рибалка не міг

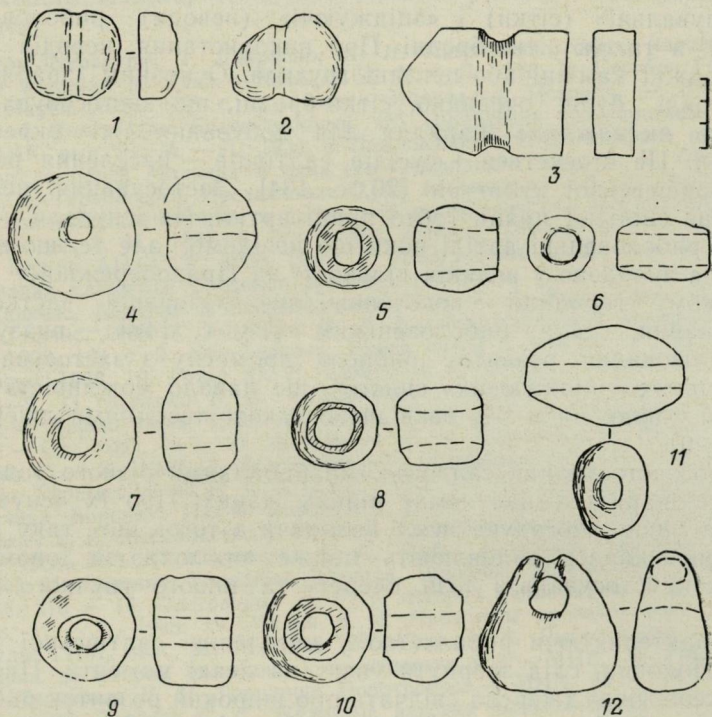

Рис. 3. Риболовні грузила салтівської культури:
1, 2, 4 — Правобережне Цимлянське городище; 3 — поселення Маяки; 5 — селище Мале Вовчанське; 6 — селище Раймістечко; 7—9 — селище Великий Бишкін; 8, 10 — Верхній Салтів; 11 — селище Бублайка; 12 — Сидорівське городище.

її добити або втягти в човен, він залишав рибу з сокирою у воді, доки вона зовсім не втратить силу [24, с. 211—212].

Застосування сіток та інших снастей із ниток засвідчено у пам'ятках салтівської культури знахідками грузил. Салтівсь-

кі грузила зроблені з різного матеріалу: свинцю, червоної цегли (на таких грузилах є жолобки для прив'язування), шматків піщанику або спрацьованих точильних брусків з жолобками. Інколи кам'яним грузилам надавали грушоподібної, бочкоподібної або пірижкоподібної форми. Глиняні грузила, спеціально для сіток, виготовлялися з жовтої або червоної глини. Вони мали бочкоподібну, циліндричну і грушоподібну форми (рис. 3, 1—12). Спеціально зроблені кам'яні і глиняні грузила, а також предмети, що використовувалися як грузила, були поширені в епоху середньовіччя [19, с. 122, рис. 6, 3, 4; 34, с. 408, рис. 2, 1—5; 35, 19, рис. 4, *a—j*, 5, *a—c*, с. 27, рис. 6, *a—d*]. Риболовні грузила салтівської культури показують, що рибалки застосовували «об'ячувальні» (сітки) і «зціджуючі» (неводи) риболовецькі снасті, а також сітки-бредні. Про використання неводів свідчать важкі кам'яні або цегляні грузила. Основним знаряддям риболовлі були, очевидно, сітки-бредні, що застосовувалися, мабуть, як важливе знаряддя для добування їжі окремими сім'ями. Це стосується і сусідів салтівців — населення роменсько-боршевської культури [20, с. 134]. Застосування неводів вимагає спільної праці, тобто праці артілі. Чи існували у салтівців риболовецькі артілі поки що невідомо, але те, що важкі грузила знайдено у великій кількості на Правобережному Цимлянському городищі — поселенні, яке зазнавши часткового руйнування, стало риболовецьким [28, с. 148], — вказує на спеціалізований розвиток рибного промислу з застосуванням ефективних «зціджуючих» снастей, що давало можливість продавати лишки риби. Це засвідчено також писемними джерелами [8; 9].

Про застосування салтівськими рибалками різного роду заборних знарядь у нас немає ніяких даних. Про їх існування можна лише здогадуватися, виходячи з того, що таку рибу, як линь і карась виловлюють майже виключно за допомогою різних пристосувань з лози, очерету та іншого гнучкого матеріалу.

Характеризуючи рибальство у населення салтівської культури Подоння, слід звернути увагу на деякі моменти. Писемні та археологічні джерела свідчать про широкий розвиток рибного промислу. Рибальством займалося осідле і напівосідле населення. Рибальські снасті дозволяють виділити індивідуальне і колективне рибальство. Індивідуальне рибальство здійснювалося за допомогою гачкових снастей, острог і, можливо, заборних знарядь. Різниця в конструкціях гачків дозволяє говорити про їх спеціалізацію, про вилів визначених сортів риби на гачки того чи іншого типу влітку і взимку. Разом з сітками-бреднями знаряддя індивідуального способу риболовлі забезпечували їжею окремі сім'ї, даючи додатковий продукт до продуктів землеробсько-скотарського господарства. Заняття таким рибальством не відривало населення від його основної діяльності:

землеробства, скотарства і різних ремесел. Очевидно, що частина риби йшла на обмін або продаж у рамках колективу поселення, а також у вигляді повинності феодалові. Колективні способи риболовлі, зокрема неводами, були також відомі населенню салтівської культури. Можливо, в деяких місцях Подоння існувало напівпрофесійне або професійне рибальство, зв'язане з вилловом риби на ринок. Прикладом такого рибальського селища може служити правобережне Цимлянське городище на пізньому етапі його існування. Таким чином, можна відзначити наявність у населення салтівської культури, як і у ранньослов'янського населення Східної Європи [23, с. 220—221], рибного помислу в його трьох основних формах: індивідуального, напівпромислового і промислового, зв'язаного з торгівлею.

Список літератури: 1. Ляпушкин И. И. Памятники салтово-маяцкой культуры бассейна р. Дона. — МИА, № 62. М. — Л., 1958. 2. Страбон. Географич. М., Наука, 1964. 943 с.; 3. Аммиан Марцеллин. История. — ВДИ, 1949, № 3. 4. Константин Багрянородный. Об управлении государством. — Изв. ГАИМК, вып. 91, М. — Л., 1934. 5. Летопись Византийца Феофана от Диоклетиана до царей Михаила и сына его Феофилакты. Пер. В. И. Оболенского и Ф. А. Терновского. Предисловие О. М. Бодянского. — В кн.: Чтения в Имперском обществе истории и древностей российских при Московском университете, кн. 1, М., 1887. 6. Меховской Матвей. Трактат о двух Сарматиях. М., Изд-во АН СССР, 1936. 288 с. 7. Ал-Мукаддасий. Лучшее деление для познания климатов. Сведения арабских географов IX и X веков по Р. Хр. о Кавказе, Армении и Азербайджане. Пер. Н. А. Караулова. — СМОМПК, 38, Тифлис, 1908. 8. Коковцев П. К. Еврейско-хазарская переписка в X в. Л., 1932. 134 с. 9. Ибн-Хукаль. Книга путей и царств. — СМОМПК, 38, Тифлис, 1908. 10. Готье Ю. В. Хазарская культура. — Новый Восток, 1925, № 8—9, 11. Шрамко Б. А. Древности Северского Донца, Харьков. Изд-во Харьк. ун-та, 1962. 404 с. 12. Плетнева С. А. Подгоровский могильник. — СА, 1962, № 2. 13. Артамонов М. И. Саркел-Белая Вежа. — МИА, № 62. М. — Л., 1958. 14. Березовец Д. Т. Салтівська культура. — В кн.: Археологія Української РСР, т. 3, Київ, 1975. 15. Москаленко А. Н. Городище Титчиха. Воронеж, Изд-во Воронежск. ун-та, 1965. 310 с. 16. Шрамко Б. А., Цепкин Е. А. Рыболовство у жителей Донецкого городища в VIII—XIII вв. — СА, 1963, № 3. 17. Сычевская Е. К. Рыбы городища Титчиха. — В кн.: А. Н. Москаленко, Городище Титчиха. Воронеж, Изд-во Воронежск. ун-та, 1965. 310 с. 18. Световидов А. Н. К истории ихтиофауны р. Дона. — МИА, № 8, М. — Л., 1948. 19. Мальм В. А. Промыслы древнерусской деревни. — Труды ГИМ, вып. 32, М., 1956. 20. Куза А. В. Рыболовство у восточных славян во второй половине I тысячелетия н.э. — МИА, № 176, М., 1970. 21. Ляпушкин И. И. Городище Новотроцкое. — МИА, № 74, М. — Л., 1958. 22. Сорокин С. С. Железные изделия Саркела-Белой Вежи. — МИА, № 75. М. — Л., 1959. 23. Куза А. В. Рост общественного разделения труда в древней Руси. — В кн.: Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма. М., Наука, 1970. 234 с. 24. Сабанев Л. П. Жизнь и ловля пресноводных рыб. Киев, Урожай, 1970. 667 с. 25. Невский Ю. Блеснение. — В кн.: Рыболовные любительские снасти. М., Пищевая промышленность, 1972. 158 с. 26. Михеев В. К. До питання про ремісничче виробництво салтівської культури. — Вісн. Харк. ун-ту. Сер. іст., вип. 1. Харків, 1966. 27. Руденко С. И. Башкиры. Изд-во АН СССР, М. — Л., 1955. 392 с. 28. Плетнева С. А. От кочевий к городам. — МИА, № 142, М., 1967. 196 с. 29. Красильников К. И. Изделия из кости салтовской культуры. — СА, 1979, № 2. 30. Hensel Witold. Slowianszczyzna wczesnosredniowiec-

zna. Warszawa. 1956, 31. *Sirelius U. T.* Jagd und fischerei in Finnland. Berlin und Leipzig, 1934. 32. *Gönyey Sandor.* A Nèprajzi Muzeum szigonygyűjteménye.— ANME, 29, 1—2, 1937. 33. *Imre Danko.* Bodrogekői halászsztótór. A Herman Otto múzeum Evkönyve.— Annales musei miskolciensis de Herman Otto Nominati, 11, 1972. 34. *Constantinescu Stefan.* Pescuitulin baltile Dunării în lumina săpăturilor archeologice de la Garvăn (sec. X—XII) — SCIV, 7, 3—4, 1956. 35. *Mjartan Ján.* L'udove rybárstvo na československom pomoravi.— Práce Slovanskeho muzea, 1967.

О. Г. ДЯЧЕНКО

РАННЬОСЛОВ'ЯНСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ VIII—X ст. на ГОРОДИЩІ
ПОБЛИЗУ с. ВОДЯНЕ

Донедавна наші уявлення про культуру слов'янського населення басейну р. Сів. Дінця напередодні утворення Давньоруської держави ґрунтувалися головним чином на матеріалах Донецького і Коробівського городищ, частково опублікованих

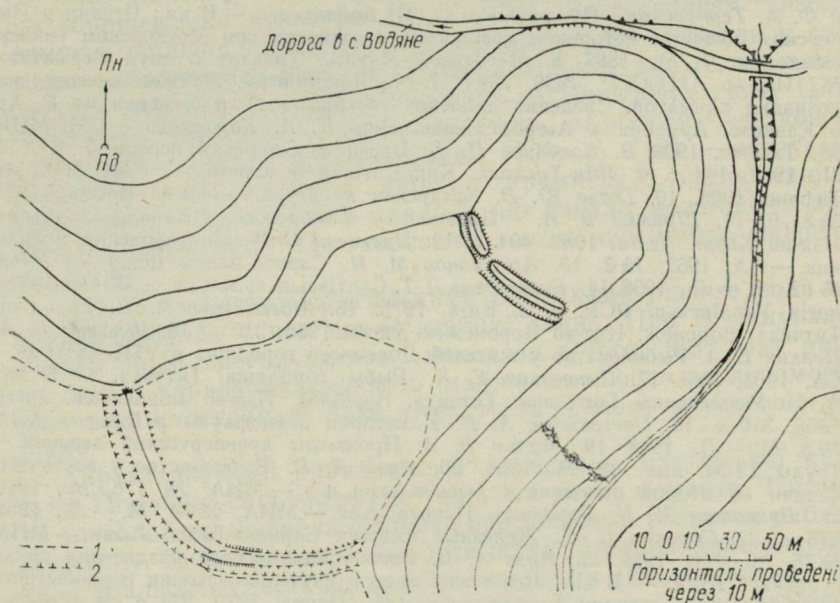

Рис. 1. План городища поблизу с. Водяне (за Б. А. Шрамком).

Б. А. Шрамком, О. В. Сухобоковим і автором цієї статті [1; 9, с. 63—65; 11, с. 292—315; 12, с. 105—108]. Разом з тим давно відоме ще одне городище з залишками роменського типу, яке знаходиться на околицях с. Водяне Готвальдівського району Харківської області [10, с. 104]. На жаль, воно ще не привер-

нуло серйозної уваги дослідників. Лише невеликі розвідкові розкопки були проведені на поселенні в 1951—1952 рр. Сіверсько-Донецькою експедицією Харківського державного університету під керівництвом Б. А. Шрамка*.

Городище розташоване на мисі правого корінного берега р. Уди, висота якого над заплавою досягає 35—50 м. З північ-

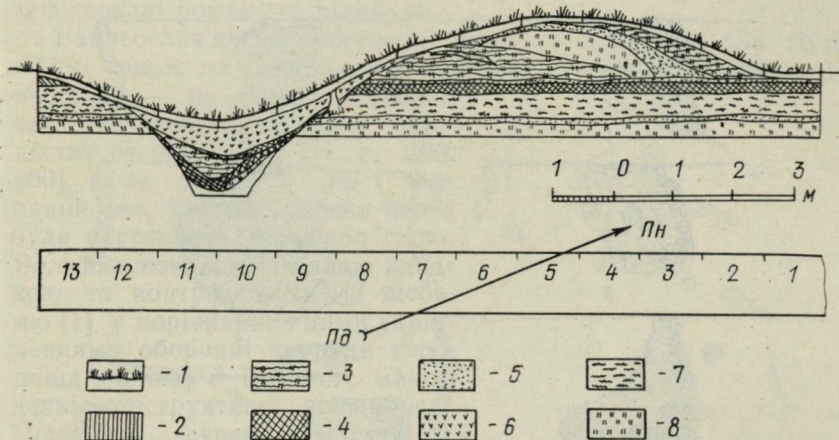

Рис. 2. План і профіль розрізу слов'янського валу та рову Водяного городища. Умовні позначення: 1 — задернований шар; 2 — темно-сірий пісок з домішкою вугілля і глини; 3 — сірий пісок; 4 — темно-сірий гумусований пісок; 5 — жовтий пісок; 6 — напливний пісок темного кольору; 7 — сірий пісок з прошарками глини; 8 — бура глина.

ного заходу і південного сходу воно оточене глибокими ярами. Північно-східна сторона звернена до ріки. Форма укріплення повторює конфігурацію мису. Його загальна площа — близько 2,5 га (рис. 1).

У зв'язку з двошаровістю пам'ятки, тобто наявністю слов'янських і скіфських відкладів, особливий інтерес викликає питання про час виникнення оборонної системи городища і роль слов'янського населення в її створенні. Важливість висвітлення цієї проблеми в процесі вивчення ранньослов'янської культури VIII—X ст. неодноразово підкреслював І. І. Ляпушкін, аналізуючи результати своїх досліджень городищ Дніпровського лісостепоного Лівобережжя, в тому числі басейну Сів. Дінця [3, с. 222; 4, с. 12]. З боків, звернених до ріки і ярів, штучні укріплення на городищі відсутні, що пояснюється природною стрімкістю схилів мису. З затиля простежуються дві лінії валів і ровів дугоподібної форми. Шурф, закладений Б. А. Шрамком у середній частині зовнішнього валу, засвідчив, що він був збудований у скіфську епоху в момент виникнення поселення [15, с. 8, 9].

* Висловлюємо подяку Б. А. Шрамку за дозвіл опублікувати матеріали його польових досліджень.

Будову внутрішнього валу розглянемо детально. При ширині основи 7 м він має довжину 72 м. З зовнішнього боку перед ним — дуже заплилий рів. Приблизно посередині вал і рів перериваються в'їздом шириною 5 м. Характер укріплення з'ясувався шляхом поперечного його перерізу траншеєю 13×1 м в південно-східному кінці [16, с. 27]. У місці перерізу висота валу

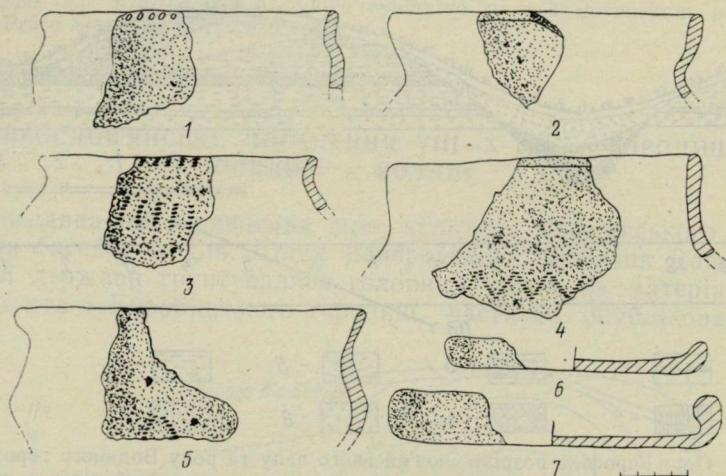

Рис. 3. Роменська кераміка Водяного городища.

від рівня денної поверхні досягала 0,9 м, а глибина і ширина рову — відповідно 0,7 і 5,1 м. Стратиграфія споруди показана на рис. 2. Виявилося, що вал насипаний на культурному шарі. Для цього використали пісок і глину з рову. Плоске дно рову шириною 1 м знаходилося на глибині 2 м. Насип валу і культурний шар під ним містили фрагменти кераміки, обпалену глиняну обмазку і кістки тварин. Кераміка подрібнена, але вдалося виявити, що це уламки типово роменських горщиків з домішкою в тісті шамоту, піску або черепашок. Траплялися горщики з короткими вінцями, злегка відхиленими назовні (рис. 3, 3) та широкогорлі посудини з високим циліндричним устям (рис. 3, 4). Технологія виготовлення тієї кераміки однаково груба, ліпна. Поверхня посудин іноді загладжена у вертикальному напрямку, але частіше — горбкувата. Більшість вінець гладкі, лише окремі екземпляри орнаментовані відтисками палички, перевитої шнуром. Подібний орнамент у вигляді паралельних чи зигзагоподібних ліній відтиснутий і на плічках горщиків. Обидві форми посуду мають численні аналогії в кераміці роменських пам'яток, зокрема городищ Новотроїцького [2, рис. 19; 22; 23], Ніцахи [9, рис. 44], Донецького [12, рис. 2, 5]. У насипу знайдено також фрагмент ручки чорнолискованої посудини салтівської культури. Отже, не залишається

сумнівів у тому, що внутрішній вал спорудили слов'яни в епоху раннього середньовіччя. Вал оточував лише північну частину мисової стрілки площею 64 00 м², на якій існувало роменське поселення. Відзначимо, що укріплення будувалося, напевно, не з самого початку виникнення поселення, а через деякий проміжок часу, оскільки на похованій поверхні під підшоною валу зафіксовані роменські відклади.

Ранньослов'янські оборонні споруди в басейні Сів. Дінця відомі також на Донецькому та Коробівському городищах. На першому — це дубова огорожа, яка охоплювала заселену площадку по периметру [11, с. 299, 300], а на другому — рів і земляний вал, уздовж гребеня якого була поставлена дерев'яна стіна. Вал посилювався кам'яною кладкою та контрфорсами із щебеню [1]. У порівнянні з цими укріпленнями оборонні споруди городища поблизу с. Водяного мають деякі конструктивні відмінності. Показова, зокрема, відсутність на валу дерев'яних надбудов. Очевидно, невисокий земляний вал відігравав тут другорядну роль в обороні, тоді як широкий і досить глибокий рів був основним захисним елементом. Ця риса укріплень пам'ятки характерна для роменських городищ взагалі, на що вже зверталась увага в літературі [3 с. 218; 8, с. 67].

Товщина культурного шару на городищі не перевищує 0,3—0,4 м. Насиченість його незначна. Слід думати, що поселення не було місцем тривалого проживання ні в скіфський, ні в слов'янський періоди. По території площадки скіфські і слов'янські матеріали розподіляються чітко: перші трапляються на всій площі городища, другі — лише в межах внутрішнього валу.

На слов'янській частині мису виявлено залишки 21 житла у вигляді воронкоподібних заглибин у ґрунті. Їх середній діаметр — 4—5 м, глибина — 0,3—0,7 м. Встановити певну закономірність у розташуванні жител неможливо (рис. 4): забудова городища була цілком довільною. Житла розміщувалися переважно на значній відстані одне від одного, а простір між ними лишався для господарських споруд.

Досліджено одну житлову будівлю «Н» напівземлянкового типу [16, с. 25—26]. Заглиблена частина її мала форму прямокутника з округленими кутами, витягнутого з півдня на пів-

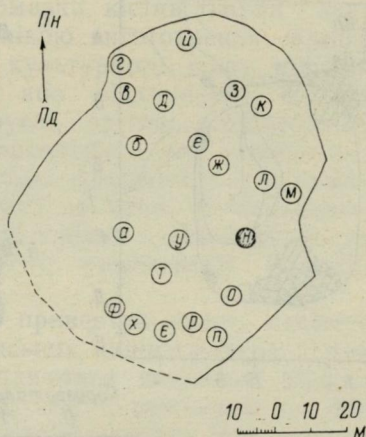

Рис. 4. План розташування слов'янських жител на Водяному городищі.

ніч, розміром $3,3 \times 2,5$ м і площею $8,3$ м² (рис. 5). Поблизу південної стінки, ближче до південно-західного кута, в житлі виявлено рештки печі у вигляді овального в плані розвалу діаметром $1,6 \times 0,8$ м, заповненого вугіллям і попелом. У процесі його розчистки встановлено, що піч була цілком виліплена з глини з домішкою великої кількості піщаника. Черинь її лежав на материковій глині дещо нижче рівня підсипки долівки.

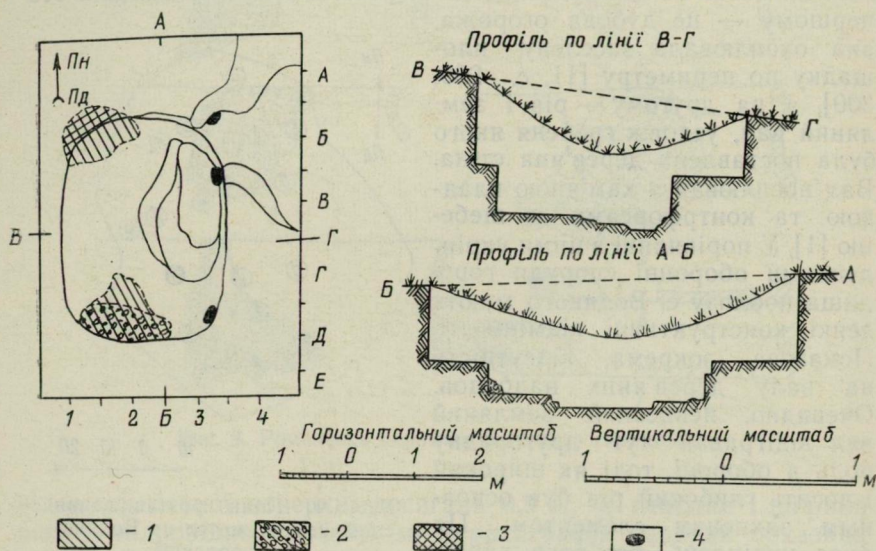

Рис. 5. Слов'янське житло «Н» на Водяному городищі.
Умовні позначення: 1 — місця скупчень вугілля і попелу; 2 — розвал печі; 3 — піч у підбої; 4 — стовпові ямки.

Слідів дерев'яного каркасу, а також форму печі простежити не вдалось. Поруч знайдено уламок глиняного конуса для ремонту склепіння. У північно-західному куті житла в стінці була влаштована ще одна піч у вигляді підбою, глибина якого — $0,45$ м, ширина устя — $1,4$ м. Склепіння підбою дуже обгоріло, а на черені збереглися вугілля і попіл. За долівку правила материкова глина. Відстань від долівки до денної поверхні $0,7$ — 1 м. У східній половині житла була виявлена неглибока впадина, що утворилася внаслідок підчистки долівки. Стовпові ями зафіксовані лише під східною стінкою: дві — по кутах і одна — ближче до північно-східного кінця. Відсутність стовпів, які утримували б дерев'яну обшивку стін, виключає можливість її застосування в даному житлі. Слід відзначити, що під час дослідження котловану напівземлянки не виявлено решток дерева, що примушує відмовитися від припущення і про зрубну

конструкцію житла. Найімовірніше, його стінки були материковими. Спосіб влаштування даху стає зрозумілим, коли врахувати, що поверхня на якій знаходилась напівземлянка, має нахил з заходу на схід. Тому східна частина даху піднімалася над землею на стовпах, а західна — опиралася безпосередньо на землю. Вхід шириною 0,7 м знаходився із східного (зниженого) боку, точніше, в північно-східному куті житла. Про це свідчить наявність пологого спуску від поверхні і розміщеного ближче до кута проміжного стовпа (рис. 5), який, безсумнівно, виконував роль дверного косяка [7, с. 138].

Заповнення житла — глиняна обмазка, кістки тварин і кераміка. Остання складом тіста і технікою виготовлення подібна до кераміки, що походить з валу і культурного шару під ним. Переважають горщики з прямими або відхиленими вінцями (рис. 3, 1, 2, 5). Краї вінець округлі, зрізані горизонтально або загострені. Профіль тулуба характерний для роменського посуду [9, с. 77, рис. 45, 1]. На деяких фрагментах є орнамент у вигляді відтисків палички, перевитої шнуром, та пальцевих ум'ятин. Крім горщиків знайдено сковорідки з піднятим бортиком (рис. 3, 6, 7), також аналогічні роменським [9, с. 77, рис. 45, 4].

Житло «Н» Водяного городища привертає увагу, насамперед, конструкцією даху. Для роменських напівземлянок характерний трисхилий дах, хоча й трапляються поодинокі будівлі з чотирисхилим покриттям [2, с. 194, 195]. Односхилий дах фіксується вперше. Іншими деталями напівземлянка має аналогії серед жител Новотроїцького городища. Деякі з них (№ 13, 14, 25, 28) також невеликі за площею (7,3—10 м²), без будь-яких слідів використання дерева з метою облицювання [2, с. 194]. І. І. Ляпушкін небезпідставно вважав, що стінки їх були материковими, причому, за його даними, це характерно якраз для найменших жител [2, с. 194].

Порівняно рідко зустрічаються в ранньослов'янських пам'ятках Дніпровського Лівобережжя VIII—X ст. житла з двома печами. На сьогодні вони виявлені на городищах Новотроїцькому — [2, с. 55, 115, 118], Малий Балкан [13, с. 9, 15] і Опішня [14, с. 6, 12]. На Новотроїцькому городищі в житлах № 3 і 38 по аналогії з напівземлянкою «Н» знайдено печі підбійного типу разом з рештками звичайних роменських глиняних печей [2, с. 55, 115, 118]. І. І. Ляпушкін підкреслює, що підбійні печі в цих житлах не були побутовими [2, с. 198]. Однак не слід забувати, що підбійні печі, які завжди мають широке устя (1,2—1,4 м), могли успішно використовуватися для опалення жител, особливо взимку, або для швидкого підігрівання їжі на відкритому вогнищі тощо. У цьому випадку вони цілком виправдано можуть вважатися додатковими побутовими печами типу камінів. Важливо, що в підбійних печах, а також у житлах з ними досі не знайдено решток, які переконливо свідчили б

про їх виробниче призначення. І. І. Ляпушкін, вважаючи підбійні печі виробничими [3, с. 231], посилався на наявність в окремих житлах з цими печами пристінних «прилавків», які, на його думку, були столами-верстатами для виконання вогне-небезпечних робіт [3, с. 231]. На жаль, слідів останніх до цього часу не простежено. На нашу думку, більш правильним є припущення тих дослідників, які вважають «прилавки» лежанками для сну [9, с. 70]. У всякому разі безсумнівно залишається те, що для жител лише з підбійними печами [3, с. 230, 231; 5, с. 341, 343], останні були основними опалювальними й кухонними пристроями. Найімовірніше, підбійні печі хронологічно більш ранні ніж рубовидні [9, с. 70] і, певно, саме тому в роменській культурі виступають дуже рідко як пережиткове явище.

Друга піч у житлі «Н» належить до категорії роменських, які цілком виліплювалися з глини, оскільки не всякий материковий ґрунт був придатним для вирізування топки. Ці печі, проте, завжди повторюють форму кубовидних, що засвідчено І. І. Ляпушкіним на Новотроїцькому городищі [2, с. 198]. Для басейну Сів. Дінця це перша знахідка цього типу печі. Водночас слід відзначити, що проводити повну аналогію між печами Новотроїцького городища і досліджуваного неправомірно: піч у житлі «Н» споруджена не з чистої глини, а з глини, перемішаної з камінням. Отже, називати піч глиняною, як, до речі, і кам'яною, достатніх підстав немає. Застосування глини і каміння у будівництві печей роменської культури до останнього часу зафіксовано тільки на Гочівському городищі [6, с. 323; 7, с. 148, 149]. Як вважає П. О. Раппопорт, гочівські печі є перехідним типом, який відбиває вплив боршівської культури Подоння з її печами-кам'янками, складеними на глині, на роменську культуру Дніпровського Лівобережжя [7, с. 148]. Можливо, аналогічне явище спостерігається і на нашій пам'ятці.

У зв'язку з тим що датуючих речей під час дослідження городища не виявлено, час його існування доводиться обмежувати хронологічними рамками роменських старожитностей, тобто VIII—X ст.

Наведеними матеріалами вичерпуються результати вивчення Водяного городища. Таким чином, навіть обмежені розкопки поселення дали змогу доповнити характеристику роменської культури рядом нових важливих даних відносно особливостей оборонної системи слов'янських городищ, способу їх забудови, типу і внутрішнього обладнання жител, керамічного комплексу. У перспективі пам'ятка може стати цінним об'єктом широкого археологічного дослідження, спрямованого на висвітлення складного процесу заселення слов'янами басейну Сів. Дінця в епоху раннього середньовіччя.

Список літератури: 1. Дяченко О. Г. Городище Коробові Хутори і його місце серед ранньосередньовічних пам'яток басейну Сіверського Дінця — Вісн. Харк. ун-ту, № 182, Сер. іст. вип. 11, Харків, Вища школа. Вид-во при Харк. ун-ті, 1979, с. 97—106. 2. Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое. — МИА, № 74. М. — Л., Изд-во АН СССР, 1958. 328 с. 3. Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. — МИА, № 104, М. — Л., Изд-во АН СССР, 1961. 383 с. 4. Ляпушкин И. И. Раннеславянские поселения Днепровского лесостепного Левобережья. — СА, т. 16, М. — Л., Изд-во АН СССР, 1952, с. 7—41. 5. Ляпушкин И. И. Славянское поселение на территории хут. Ближняя Мельница. — МИА, № 62, М. — Л., Изд-во АН СССР, 1958, с. 337—347. 6. Рыбаков Е. А. Анты и Киевская Русь. — ВДИ, 1939, № 1 (6), с. 319—337. 7. Раппопорт П. А. Древнерусское жилище. САИ, вып. Е1-32. Л., Наука, 1975. 179 с. 8. Раппопорт П. А. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв. — МИА, № 52, М. — Л., Изд-во АН СССР, 1956. 184 с. 9. Сухобоков О. В. Славяне Днепровского левобережья. К., Наук. думка, 1975. 167 с. 10. Фукс М. Про городища скифської доби на Харківщині. — ЗВУАК, т. 1. К., Вид-во АН УРСР, 1930, с. 91—112. 11. Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. Харьков, Изд-во Харьк. ун-та, 1962. 404 с. 12. Шрамко Б. А. Раннеславянское поселение VIII—X вв. на Донецком городище. — В кн.: Древние славяне и их соседи. М., Наука, 1970, с. 105—108. 13. Сухобоков О. В. Отчет о работе Днепровского Левобережного отряда ИА АН УССР в 1973—1974 гг. — Науч. архив ИА АН УССР, ф. эксп. № 7245. 44 с. 14. Сухобоков О. В. Отчет о работе Днепровского Левобережного отряда славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1975 г. — Науч. архив ИА АН УССР, ф. эксп. 7579. 31 с. 15. Шрамко Б. А. Отчет об археологических исследованиях Харьковского госуниверситета им. А. М. Горького в 1952 г. Рукопись. Архив АМ ХГУ, 16. Шрамко Б. А. Отчет о работе Северско-Донецкой скифской археологической экспедиции Харьковского госуниверситета им. А. М. Горького в 1951 г. Рукопись. Архив АМ ХГУ.

Ю. В. БУЙНОВ

ПРО ГОСПОДАРСТВО ПЛЕМЕН БОНДАРИХИНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

[На початку 50-х років на території лівобережного Лісостепу була виявлена нова культура передскифського часу, яка дістала назву бондарихинської] [8; 9; 21, с. 114—115; 22]. Великий внесок у її дослідження зробили В. А. Іллінська, Б. А. Шрамко, Д. Я. Телегін і Г. Т. Ковпаненко. Особлива увага в їх працях приділяється вивченню матеріальної культури бондарихинських племен, розв'язанню питань про час виникнення культури. Її етнічну належність, зв'язки з попередніми, одночасними і наступними культурами. Разом з тим поки що недостатньо висвітлені проблеми господарської діяльності бондарихинських племен [4, с. 84]. Ця стаття є спробою дати характеристику основних галузей їх виробництва.

Археологічні матеріали, виявлені під час польових досліджень, вказують на провідне місце землеробства у господарстві бондарихинських племен. Майже на кожному розкопаному поселенні знайдені зернотерки, розтирачи, серпи, а також речі, пов'язані з землеробськими культурами: глиняні «хлібці», зображення астральних знаків на посудинах, зольники.

Культурні рослини, виявлені у вигляді відбитків на бондарихинській кераміці

Пам'ятка	Кількість уламків з відбитками				
	всього	просо звичайне	ячмінь плівчастий	пшениця голозерна	пшениця плівчаста
Тимченки	8	2	4	1	1
Рідний					
Край	3	1	1	1	—
Лугове	2	1	1	—	—
Кицівка	1	1	—	—	—
Разом	14	5	6	2	1

Примітка. Виявлено також п'ять уламків з відбитками полов и злаків (три — на пос. Тимченки, два — на пос. В. Тополяха).

Поки що відомо дев'ять пам'яток, де було знайдено палеоботанічний матеріал. Значна його частина досліджена З. В. Янушевич (див. табл.). Про злаки, які вирощувалися на окремих бондарихинських поселеннях, повідомляють і деякі інші дослідники. Так, на уламках посудин з пос. Миргороди Є. В. Пузаков помітив відбитки зерен пшениці [17, 16, табл. VI, 3]. На поселенні біля хутора Петрівського (розкопки Б. А. Шрамка у 1973 р.) знайдено нижню частину бондарихинського горщика з відбитками зернівки бобової рослини (гороху?), [АМ ХДУ, № 113/1—73]. У зольнику на городищі біля с. Веселе виявлено «хлібець» з домішками до тіста полови і зерен ячменю. На днищі однієї з посудин, що походить з поселення Малі Будки, помітні відбитки проса [фонди ІА АН УРСР, № 43—53]. Майже в кожному другому похованні могильника Тимченки на уламках посудин зустрічаються відбитки зерен звичайного проса і ячменю [3, с. 274].

Перше місце за кількістю знайдених уламків з відбитками посідає просо (13 уламків з урахуванням матеріалів з могильника Тимченки). За кількістю знайдених уламків з відбитками просо посідає провідне місце і на поселеннях лісостепових культур скіфської доби [11, с. 147—148; 26, с. 56]. На другому місці — ячмінь*. Це зазначають дослідники і відносно матеріалів Середнього Подніпров'я скіфської доби [11, с. 149—150]. Третє місце займають голозерні та плівчасті види пшениці. Усі згадані злаки висівалися також на Волині і на території Лісостепу України у скіфську добу [11, с. 147—150; 25, с. 56].

Для визначення рівня розвитку землеробства бондарихинських племен слід розглянути дані про його систему і техніку об-

* За даними З. В. Янушевич на бондарихинських пам'ятках зустрічається лише плівчастий вид ячменю.

робітку ґрунту. Бондарихинські пам'ятки займають лісостепову зону (дніпровське лівобережжя, верхів'я Дону), частково степ (у зоні долинних лісів Сів. Дінця) і південну частину підзони широколистих лісів (середня течія Сейму і Оки). Кліматичні умови тут сприятливі для розвитку як землеробства, так і скотарства. Переважна більшість бондарихинських поселень, розташована вздовж річок, як правило, в долинах з родючими алювіальними ґрунтами. Розташування поселень на височинах корінних берегів свідчить про освоєння нових земель. Для проживання бондарихинське населення вибирало ділянки, найбільш сприятливі для землеробства. Це підтверджується великою концентрацією поселень у місцях з найродючішими ґрунтами (понижзя р. Мжі, Уди, Харкова, верхів'я р. Пслу, Сули). Внаслідок розвідок у басейні р. Сів. Дінця ми з'ясували, що бондарихинські поселення знаходяться одне від одного на відстані 2—5 км.

Таким чином, топографічні дані свідчать, що під лани бондарихинці використовували річкові долини з родючими і легкими для обробітку ґрунтами, а також ділянки, не зайняті лісом, загальна площа яких була досить великою, але обмеженою. Важливо, що племена досліджуваної культури вирощували лише ярові злаки. Свідчень про висівання озимих ми не маємо. Як відомо, тривалий обробіток посівних ділянок на відкритому місці примітивними знаряддями і вирощування ярових при недостатньому удобренні неминуче призводять до виснаження ґрунту. Періодичне відновлення його природної родючості здійснювалося шляхом припинення обробітку виснажених ділянок на кілька років. Враховуючи, що мешканці бондарихинських поселень мали обмежену площу вільних для обробітку земель, правомірно говорити про існування саме перелогової системи землеробства.

Можна з упевненістю стверджувати, що землеробство бондарихинців було орним. Це підтверджується, зокрема, поширенням бондарихинських пам'яток на тій території Східної Європи, де орне землеробство, згідно з дослідженнями Б. А. Шрамка, сягало межі Лісостепу і лісової зони ще в кінці III — на початку II тис. до н. е. [26]. На існування орного землеробства в лівобережному Лісостепу за доби пізньої бронзи і раннього заліза свідчать деякі важливі знахідки. У 1960 р. поблизу с. Полісся Чернігівської області на дні торфовища було знайдено дерев'яне кривоградильне рало з дубової розсохи. Це знаряддя датується 1390 ± 80 р. до н. е. [24, с. 142—146]. Ще одне рало знайдено на території поширення бондарихинської культури (с. Токарі Сумської обл.), але воно датується Б. А. Шрамком уже скіфським часом [23, с. 73—90]. Крім того, ми маємо матеріали, які можуть служити критерієм орного землеробства завдяки дослідженням Ю. О. Краснова [13, с. 35—43]. Це, зокрема, наявність кількох видів вирощуваних культур. Орний характер

землеробства підтверджують склад стада, в якому значне місце посідає велика рогата худоба — основна тяглова сила в давнину, а також знахідки глиняної моделі колеса від воза в похованні могильника Тимченки [АМ ХДУ, № 72—78], крем'яних та залізних серпів [9, с. 33, 36; 1, с. 32, рис. 9, 12]. Особливо важливий висновок Ю. О. Краснова про те, що крем'яні бондарихинські серпи (волинський тип), а тим більше залізні, характерні лише для районів з орним землеробством [13, с. 41—42]. Наведені дані, на нашу думку, спростовують твердження, що землеробство бондарихинських племен було надто примітивним, без використання упряжних орних знарядь.

Крім землеробства, бондарихинці займалися скотарством. Незаперечним доказом цього є наявність кісток свійських тварин на всіх досліджених поселеннях. На жаль, остеологічні матеріали нечисленні, що не дає підстави робити широкі висновки. Але на основі наявних даних можна визначити склад стада і характер скотарства. Аналізи фауністичних решток з поселень Оскол [9, с. 38], Ніцаха [10, с. 33], Бондариха [18, с. 81], Брусівка [18, с. 82], Трав'янське (розкопки Б. А. Шрамка у 1971 р.) і Рідний Край (розкопки автора у 1978—1979 рр.) показали, що свійське стадо бондарихинців складалося в основному з великої рогатої худоби, свиней, кіз чи овець і коней. Дуже рідко зустрічаються кістки собак. Як правило, на цих поселеннях кісток великої рогатої худоби (25—40%) і свиней (28—37%) виявлено більше, ніж кісток кіз чи овець (13—21%). Це пояснюється потребами розвиненого землеробства і фізико-географічними умовами. Велика рогата худоба використовувалась як тяглова сила, а також для одержання м'яса, шкіри, молока. Наявність великої площі заплавних луків у лівобережному Лісостепу сприяло розвитку молочного скотарства. Для відгодівлі свиней використовувалися, очевидно, відходи землеробського господарства, а також жолуді та інші плоди, якими були багаті навколишні листяні ліси. Загальний уклад життя бондарихинців їх побут, виробнича діяльність, наявність достатньої кормової бази, склад стада, в якому переважали тварини, здатні на тривалі переходи, вказують на приселищний, осілий характер скотарства.

Мисливство і рибальство не відігравали великої ролі в господарстві бондарихинців. На поселеннях Бондариха, Оскол, Ніцаха дуже рідко зустрічалися вироби з рогу благородних оленів [9, с. 38; 10, с. 29], а на поселенні біля с. Рідний Край — ікла дикого кабана [АМ ХДУ, № 84—78]. В урочищі Бондариха Д. Я. Телегін виявив риб'ячу луску [18, с. 81]. Недостатній розвиток мисливства і рибальства був зумовлений високою продуктивністю землеробства і скотарства.

У господарстві бондарихинських племен значну роль відігравало домашнє виробництво різних речей з чорних і кольорових металів, глини, каменю, кісток, різних волокнистих матеріа-

лів. Виплавка металів і металообробка мали найбільше значення. Вони характеризуються деякою спеціалізацією. Потреба постійного виготовлення металевих предметів вимагала великого досвіду майстра і наявності певних інструментів та пристроїв. Про заняття місцевого населення обробкою кольорових металів свідчать такі дані. В урочищі Бондариха виявлені форми для відливки кельтів і ножів, виготовлені з тальку [18, с. 79, рис. 4, 2, 3], на оскольському поселенні знайдено глиняну форму для відливки долотовидних знарядь [9, с. 36]. Одна кам'яна форма для відливки кельтів походить з ранньобондарихинського поселення Студенок-5 [19, с. 76, рис. 4, 12]. На поселеннях Дробишеве, Оскол, Хмарівка і Студенок знайдені уламки глиняних лячок. Важливою є знахідка уламка тиглю на поселенні Лугове [АМ ХДУ, № 74—79]. Слід відзначити досить великий вплив на бондарихинське бронзолivarне виробництво племен пізньозрубної культури. Про це свідчать не лише типи кельтів і ножів, що повторюють пізньозрубні вироби, а також і сировина, з якої виготовлені ливарні форми з урочища Бондариха. Як відомо, на території поширення бондарихинської культури відсутні родовища тальку. Вони знаходяться на степовому півдні України, де мешкали племена пізньозрубної культури. Це дає підстави говорити про привізний характер талькових ливарних форм, знайдених в урочищі Бондариха. Через відсутність доброякісної сировини бондарихинські майстри виготовляли ливарні форми з глини і пісковику.

Відомі і деякі вироби з кольорових металів: ножі, шила, молотки, булавки, браслети, скронцеві кільця, пронизки, місяцеподібна підвіска. Разом з Л. П. Грубник-Буйновою в лабораторії спектрального аналізу історичного факультету ХДУ автор провів дослідження 13 виробів (аналізи лабораторії № 318, 616—621, 673, 1092—1094, 1266—1267), виготовлених з міді, олов'янистої бронзи і латуні. Якщо вироби з міді і олов'янистої бронзи звичайні для пізнього бронзового віку [20], то латунні зустрічаються дуже рідко. Додання цинку (від 4,7 до 12,8%) до міді виявлено в місяцеподібній підвісці, булавці, пронизці, молотку і в краплі на тиглю. Кореляційний аналіз показав наявність у дослідженому матеріалі таких хімічних груп, як карпато-трансильванська (КТ), волзько-камська (ВК), правобережна (Пб), що також може вказувати на джерела сировини. Можливо, що бондарихинці розробляли і бахмутські мідні руди в Донбасі. Ми маємо на увазі дослідження С. І. Татариновим поселень рудокопів біля с. Клинове, де він знайшов уламки посуду бондарихинської культури [12, с. 342].

Зростання потреб розвинутого господарства бондарихинських племен вимагало розширення сировинної бази і залучення нових матеріалів для виготовлення якісніших знарядь виробництва. Це викликало необхідність місцевого добування і обробки заліза. Про добування заліза бондарихинцями свідчать

результати розкопок і шурфовки поселень Тимченки, Донець, Мерефа, де знайдені куски болотної руди і залізні шлаки [АМ ХДУ, № 16—78; 5, с. 4; 15, с. 21, 25, 79]. Невеличкі куски криць виявлені на поселеннях Лугове і Тимченки [АМ ХДУ, № 3—74; 10, с. 3—8]. Особливу увагу серед бондарихинських пам'яток, на яких виявлені залишки добування заліза, привертає селище Лиманське озеро. Тут Дронівський загін експедиції ІА АН УРСР дослідив житло, де знаходилися куски залізного шлаку. Неподалік від житла був розташований горн ямного типу з кусками криці, краплями заліза, уламками глиняного сопла [7, с. 321]. Ці знахідки вказують на опанування бондарихинськими майстрами сиродутного способу відновлення заліза в невеликих горнах, продуктивність яких, однак, була низькою. При виплавці дуже багато заліза йшло у відходи разом з шлаком. Хімічний аналіз * шлаків з поселень Тимченки, Донець і Лугове бондарихинської культури показав, що загальна кількість заліза в них становила відповідно 54,81, 18, 83 і 78, 70%.

На деяких поселеннях зустрічаються такі залізні знаряддя праці, як шила (Тимченки, Бондариха), ножі (Волинцеве, урочище Городок; Основа, пункт III, житло I; Оскол; Кицівка; В. Тополяха; Мерефа, житло в розкопі «А»), серп (Волинцеве). Отже, наявний матеріал дозволяє нам намітити в лісостеповій зоні новий металургійний центр передскіфської доби, пов'язаний з бондарихинською культурою.

Незважаючи на наявність місцевої металургії і металооброби, бондарихинці у великій кількості використовували кам'яні вироби, що було викликано нестачею металів, а також тим, що в багатьох випадках камінь залишався незамінним матеріалом через свою доступність і дешевизну. Використовувалися такі породи, як кремінь, кварцит, піщаник, сланець, граніт, тальк. Основними виробами з каменю є зернотерки, розтирачі, серпи, ливарні форми і різноманітні точильні бруски.

Значного поширення в домашньому виробництві бондарихинського населення набула обробка кістки і рогу. Налічується понад 20 видів виробів з цього матеріалу, серед яких — різноманітні долота, проколки, скребачки, голки, булавки, вістря стріл, пряслиця, псалії та деякі інші побутові речі. Для їх виготовлення застосовувалися такі види обробки: рубання, розколювання, різання, свердління, шліфування.

Поширеними видами господарської діяльності бондарихинських племен були плетіння, прядіння і ткацтво, які забезпечували повсякденні потреби населення. Свідченням цьому є знахідки костяних кочедиг, голок, глиняних пряслиць, відбитку тканини на днищі посудини з поселення Петрівського [АМ ХДУ, № 105—73]. Велику роль відігравало керамічне виробництво.

* Аналізи проводились у центральній хімлабораторії заводу «Дніпро-спецсталь» (м. Запоріжжя).

Гончарі бондарихинських поселень виготовляли горщики кількох типів, тюльпановидні і банкоподібні посудини, корчаги, миски, кубки, кружки, друшляки. Зустрічається технічна кераміка (пряслиця, грузила, ливарні форми, ляльки, сопла), будівельна (вогнища, обмазка стін, долівок), культові речі і прикраси. Невеликі за розмірами керамічні вироби виготовлялися з одного шматка глини, а для виготовлення великих посудин застосовувалося ручне формування — наліпна техніка.

У домашньому виробництві місцевого населення були поширені і інші види діяльності. На жаль, кількість археологічних матеріалів, необхідних для їх висвітлення, дуже обмежена.

Таким чином, вивчення археологічних даних свідчить, що бондарихинські племена вели комплексне господарство, у якому провідне місце посідали орне землеробство і скотарство. Велике значення мало домашнє виробництво різних речей. Відносно занять металургією та металообробкою вже можна говорити про деяку спеціалізацію.

Список літератури: 1. *Березанская С. С.* Новые памятники эпохи бронзы и раннего железа в бассейне Сейма. — КСИИМК, 1957, вып. 67, с. 28—35. 2. *Бибииков С. Н.* Из истории каменных серпов на юго-востоке Европы. — СА, 1962, № 3, с. 3—24. 3. *Буйнов Ю. В.* Исследование памятников предскифского периода в бассейне Северского Донца. — АО 1976 г., М., Наука, с. 273—274. 4. *Буйнов Ю. В.* Деякі питання дослідження бондарихинської культури. — «Вісн. Харк. ун-ту», 1978, № 167, вип. 11, с. 80—86. 5. *Буйнов Ю. В.* Отчет о раскопках и разведках на территории Харьковской области в 1977 г. — Науковий архів (НА) ІА АН УРСР. 17 с. 6. *Граков Б. Н.* Ранний железный век. М., Изд-во Моск. ун-та, 1977. 232 с. 7. *Дегермеджи С. М., Татиринов С. И., Цыганенко В. А., Копыл А. Г.* Работы Дроновского отряда. — АО 1977 г., М., Наука, 1978, с. 320—321. 8. *Іллінська В. А.* Нові дані про пам'ятки епохи бронзи в лівобережному Лісостепу. — Археологія, 1957, т. 10, с. 50—64. 9. *Ільїнська В. А.* Бондарихинская культура бронзового века. — СА, 1961, № 1, с. 26—45. 10. *Ковпаненко Г. Т.* Племена скифського часу на Ворсклі. К., Наук. думка, 1967. 188 с. 11. *Ковпаненко Г. Т., Янушевич З. В.* Отпечатки злаков на керамике из Трахтемировского городища. — В кн.: Скифский мир. К., Наук. думка, 1975, с. 145—151. 12. *Копыл А. Г., Татиринов С. И., Меценко В. Н.* Работы Артемовского отряда. — АО 1975 г., М., Наука, 1976, с. 341—342. 13. *Краснов Ю. А.* Раннее земледелие и животноводство в лесной полосе Восточной Европы. М., Наука, 1971. 166 с. 14. *Левицький І. Ф.* Археологічні дослідження на території м. Харкова та його околицях в 1946 р. Короткий звіт. — НА ІА АН УРСР. 22 с. 15. *Левицький І. Ф.* Мерейфянское поселение. Харьков, 1950. — НА ІА АН УРСР, фонд эксп. № 1051. 81 с. 16. Нариси стародавньої історії УРСР. К., Вид-во АН УРСР, 1957. 632 с. 17. *Пузаков Е. В.* Отчет об археологических исследованиях Харьковского исторического музея в бассейне Сев. Донца в 1957 г. — НА ІА АН УРСР, фонд эксп., 1957/18. 34 с. 18. *Телегин Д. Я.* Дослідження поселень епохи бронзи на Дінці (1950—1951). — АП, 1956, т. 6, с. 75—84. 19. *Телегин Д. Я.* Оскольская экспедиция 1955—1956 годов. — КСИА, 1959, вып. 8, с. 72—79. 20. *Черных Е. Н.* Древняя металлообработка на юго-западе СССР. М., Наука, 1976. 302 с. 21. *Шрамко Б. А.* Новые поселения и жилища скифского времени в бассейне Сев. Донца. — КСИИМК, 1954, вып. 54, с. 105—115. 22. *Шрамко Б. А.* Новые памятники предскифского периода на Северном Донце. — КСИИМК, 1957, вып. 67, с. 17—27. 23. *Шрамко Б. А.* К вопросу о технике земледелия у племен скифского времени в Восточной Европе. — СА, 1961, № 1, с. 73—90. 24. *Шрамко Б. А.* Найдавніші орні знаряддя на

території України. — В кн.: Питання історії народів СРСР, Харків, 1969, вип. 6, с. 142—146. 25. *Шрамко Б. А.* Господарство лісостепових племен на території України (VII—III ст. до н.е.).— УІЖ, 1971, № 1, с. 52—63. 26. *Шрамко Б. А.* Про час появи орного землеробства на півдні Східної Європи. — Археологія, 1972, № 7, с. 25—34.

С. І. БЕРЕСТНЄВ

ПОСЕЛЕННЯ ЗРУБНОЇ КУЛЬТУРИ ТАРАНЦЕВЕ НА ХАРКІВЩИНІ

За останні десятиріччя завдяки систематичним археологічним дослідженням досягнуто значних успіхів у вивченні зрубної культури на Україні. Однак цього не можна сказати про територію лівобережного Лісостепу, зокрема басейн р. Сів. Дінця, який є однією з важливих водних магістралей, що зв'язує лісостепову зону з Приазов'ям і Північним Кавказом. Відомі тут пам'ятки зрубної культури вивчалися здебільшого на матеріалах розвідок і лише деякі досліджувалися розкопками. Тому певне значення для вивчення зрубної культури в цьому регіоні мають результати розкопок поселення в урочищі Таранцеве, поблизу с. Тимченки Готвальдівського району Харківської області, які проводилися Лісостеповою експедицією Харківського університету під керівництвом автора в 1977—1978 рр.

Поселення займає мис великого піщаного підвищення в заплаві лівого берега р. Мжі. З трьох боків він оточений заболоченими ділянками заплави, з четвертої — невеликим озерцем, тому потрапити на поселення можна лише по одному з двох порівняно вузьких перешийків. Зважаючи на це, припускаємо, що заболочені ділянки і озерце є рештками стариці. Якщо це так, то в давнину поселення займало підвищення в заплаві правого берега річки. Спостереження за топографією мису показали, що він складається з трьох послідовно з'єднаних підвищень, з яких розкопками досліджувалося південно-західне. Велика площа розкопу дала можливість детально простежити особливості культурного шару потужністю 0,8—0,9 м. У центральній частині розкопу, на обмеженій площі, в невеликій кількості знайдена середньовічна кераміка пенківського типу, пов'язана з залишками наземної споруди. Цей комплекс по знахідці залізного трилопатевого наконечника стріли може бути датований V—VII ст. н. е.

Більша частина культурного шару містить залишки поселення зрубної культури. Спостереження за стратиграфічними його особливостями і характер здобутого матеріалу дозволяють виділити два хронологічних горизонти: ранньо- і пізньозрубний. Варто зауважити, що знахідки містяться в шарі чорного гумусованого піску і стерильні прошарки між горизонтами практично відсутні. Найбільш ранніми є нашарування покровського

етапу зрубної культури. Стратиграфічно вони залягають в нижній частині культурного шару.

До покровського горизонту відноситься житло № 1, розташоване на західному схилі підвищення. Воно мало підпрямокутну форму (9,1×7 м) з помітно округленими кутами, було орієнтоване з північного сходу на південний захід і заглиблене

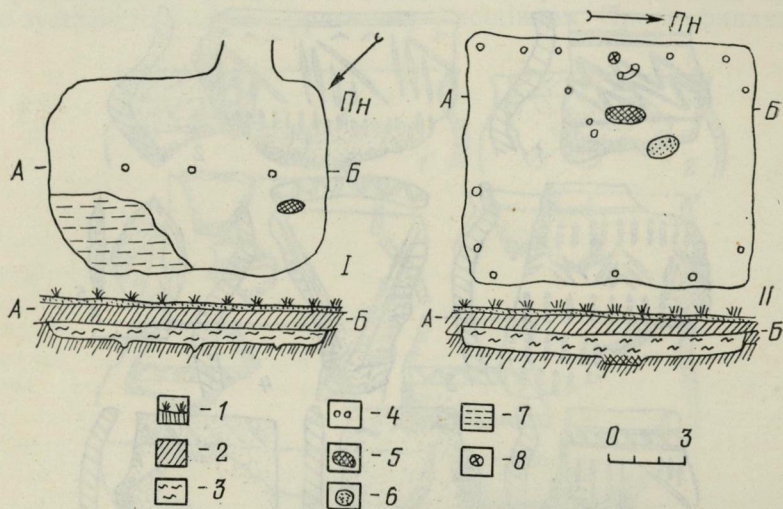

Рис. 1. Плани і розрізи жител.

Умовні позначення:

1 — задернований сірий наносний пісок; 2 — чорний гумусований пісок культурного шару; 3 — заповнення жител; 4 — стовпові ямки; 5 — вогнища; 6 — господарча яма; 7 — залишки глиняної пропаленої обмазки долівки; 8 — ямка з залишками глиняної посудини.

в материковий пісок на 0,20—0,30 м. По поздовжній осі житла розміщувались ямки від стовпів, що правили за основу двосхилого даху. У західній частині споруди, ближче до південної стіни, знаходилося вогнище відкритого типу, від якого залишився шар прожареного піску і купа добре пропаленого пісковика, який, мабуть, правив за бортики вогнища. У деяких місцях житла вдалося простежити залишки глиняної пропаленої обмазки долівки. Вхід знаходився в південній стінці і мав вигляд похилого спуску завширшки 1,75 м (рис. 1, I).

У заповненні споруди знайдено уламки посуду, кістки і крем'яні вироби: листоподібний наконечник стріли, скребло, ніжеподібні пластини, заготівки знарядь (рис. 2, 5, 10). Кераміка аналогічна знахідкам у нижньому горизонті культурного шару, тому їх характеристики ми не даємо окремо.

Найчисленнішу групу знахідок ранньозрубного горизонту становить кераміка, виготовлена із щільної глини з домішкою піску і дрібної шамотної крихти. Випал поверхневий: череп'я має на зламі тришарову структуру, що вказує на костреве випалювання, при якому посудина розміщувалася устям донизу. На це вказують також залишки закопченості на вінцях і верхній

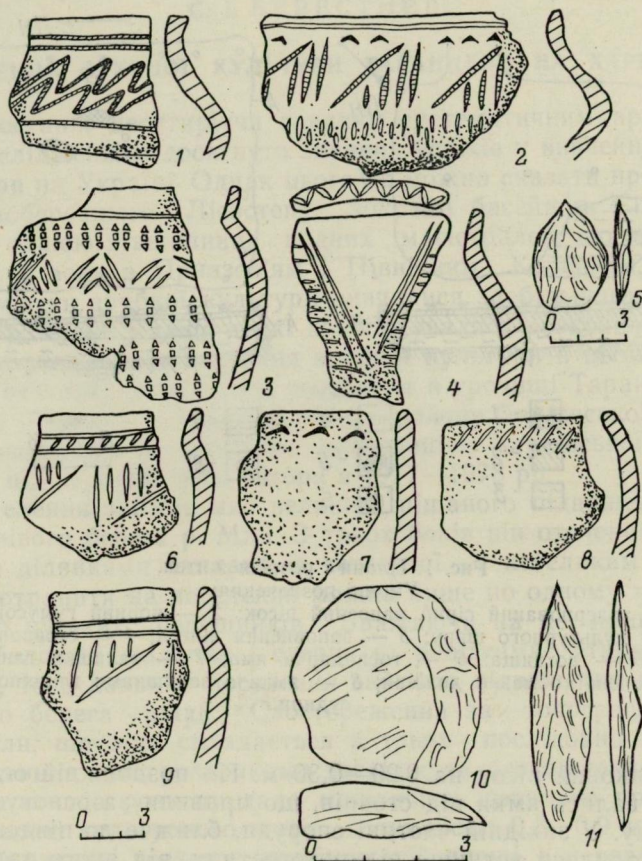

Рис. 2. Ранньозрубна кераміка і вироби з кременю.

третині тулуба. Загальною рисою ранньозрубної кераміки є її відносна товстостінність.

Близько 80% кераміки становлять банки, поверхня яких у більшості випадків зберігає сліди загладжування зубчастим штампом чи гребінцем. Колір зовнішньої поверхні бурий або темно-сірий. Зріз вінця здебільшого сплюснений, рідше — заокруглений. Денця відносно великі, без закраїн. Орнаментова-

но близько 40% банок. Орнаментальні мотиви прості і традиційні для зрубного гончарства: різноманітні насічки, іноді розміщені в два ряди, прокреслені композиції, підтрикутні вдавлення, відбитки зубчастого штампу чи вірьовочки (рис. 2, 6—9).

Другу групу ранньозрубної кераміки становлять гострореберні посудини (14%). Їх поверхня добре заглажена, однак не зустрінуто жодного фрагменту з лощінням. Проте трапляють-

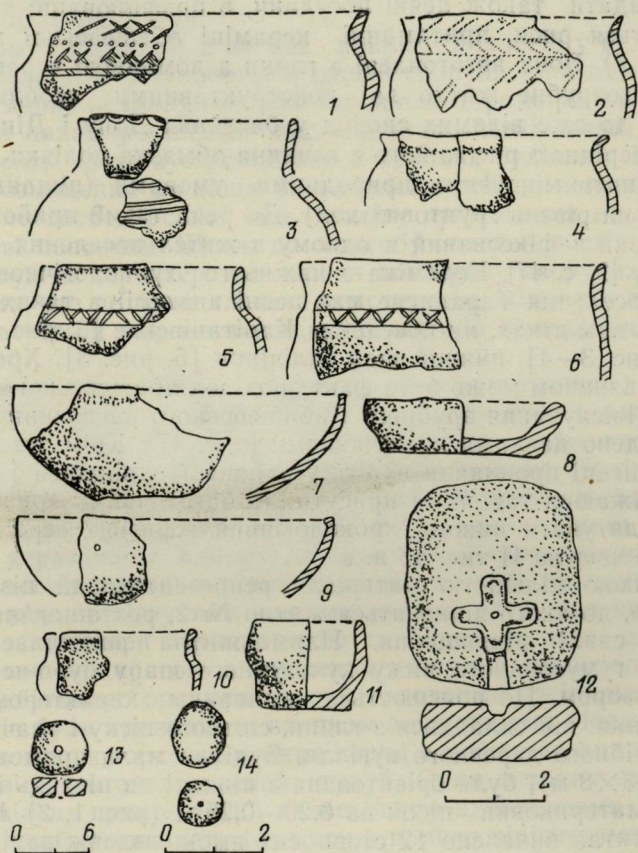

Рис. 3. Пізньозрубна кераміка, вироби з глини і керамічна ливарна формочка.

ся посудини з жорсткою поверхнею. Переважають приземкуваті посудини з ребром у верхній третині тулуба, орнаментовані відбитками зубчастого, вірьовочного чи гладкого штампів. Іноді орнамент утворює досить складні композиції (рис. 2, 1.2).

Значно менше знайдено горщиків (6%). Вони дуже прості за формою, не мають виразного профілювання тулуба. Деякі

з них походять від банок, відрізняючись від них трохи відігнутими вінцями і заокругленим тулубом (рис. 2, 6), інші — від гострореберних посудин, але мають не так виразно окреслене ребро (рис. 2, 4).

У нижньому хронологічному горизонті і в заповненні житла іноді зустрічалися фрагменти посудин, прикрашених кількома наліпними валиками. По складу глини, кольору і техніці обробки поверхні вони істотно відрізняються від зрубноі кераміки. Слід згадати також деякі посудини, в профілюванні яких простежуються риси, притаманні кераміці абашевської культури (рис. 2, 3). Вони виготовлені з глини з домішкою черепашки.

Ранньозрубне житло за конструктивними особливостями подібне до вже відомих споруд у басейнах Дону і Дінця [1, с. 24]. Своєрідною рисою його є глиняна обмазка долівки, що можна пояснити місцевими природними умовами (піщаний ґрунт і близький рівень ґрунтових вод). До річч, такий прийом обробки долівки зафіксований в одному з жител поселення Підгірне на Дону [2, с. 47]. Кераміка з нижнього хронологічного горизонту поселення Таранцеве має певні аналогії в таких ранньозрубних пам'ятках, як поселення Капітанівське [3, рис. 1], Рубці [4, рис. 3—4], нижній шар Іллічівки [5, рис. 3]. Хронологічним показником може бути факт знахідок абашевської кераміки, адже співіснування зрубного і абашевського населення ґрунтовно доведено деякими дослідниками [6, с. 17]. Крім того, є дані, що абашевці проникали навіть у райони Подніпров'я [7, с. 66—76]. Зважаючи також на присутність багатоваликової кераміки, можна датувати нижній хронологічний горизонт серединою — третьою чвертю II тис. до н. е.

Великою кількістю матеріалу репрезентований пізньозрубний шар, до якого відноситься житло № 2, розташоване на північному схилі підвищення. Пляма житла виділялася на тлі чорного гумусованого піску культурного шару буро-червонуватим кольором. Це пояснюється змішаним характером ґрунту заповнення: він складався з глини, світлого піску і значної кількості дрібного деревного вугілля. Будівля мала прямокутні обриси (9,3×8 м), була орієнтована з півночі на південь і заглиблена в материковий пісок на 0,20—0,25 м (рис. 1, 2). По периметру житла виявлено 12 стовпових ямок: вздовж західної стіни — п'ять, вздовж східної — три, біля північної і південної — по дві. Ямки вздовж західної стіни мали дещо більші розміри. Поблизу західної стіни знаходилося вогнище у вигляді продовгуватої ями глибиною 0,35 м, заповненої золою і вугіллям. Поряд з вогнищем розміщувалася неглибока господарська яма з залишками дроблених кісток тварин і деревним вугіллям. Біля вогнища знайдено вкопане у підлогу дінце ліпної посудини з дрібними кістками кінцівок тварин. Поряд виявлена ще одна яма, в якій знайдено залишки великої посудини баночної фор-

ми. Слід вказати на ще одну конструктивну особливість житла: від західної стіни під гострим кутом відходив ряд стовпових ямок, які ніби відділяли частину житла з вогнищем від іншого приміщення. Біля східної стіни і в південно-східному кутку знайдено розвали чотирьох посудин баночної форми. Цікаво, що в скупченнях були лише її нижні частини, без вінець. У житлі крім кераміки знайдено знаряддя з кісток і рогу: скребло, уламок лошила, проколки, вістря голки, обпиляні ікла кабана, а також керамічні прясла біконічної і циліндричної форм, глиняну бусину (рис. 3, 14).

В цілому житло № 2 не має повних аналогій у пам'ятках зрубної культури. Нетиповим є спосіб спорудження односкілого даху, який, враховуючи розташування і розміри стовпових ямок, мав нахил у західний бік. Водночас деякі деталі конструкції досить часто зустрічаються в зрубних будівлях. Це стосується розміщення вогнища біля однієї з стінок, наявності поблизу нього господарської ями і поділу приміщення перегородкою на дві половини. Що ж до способу зведення стін житла, то, враховуючи характер заповнення котловану споруди, можна припустити, що це була плетена конструкція, обмазана глиною. Житло датується тим же часом, що і верхній хронологічний горизонт.

Основну масу знахідок у пізньозрубному горизонті поселення становить кераміка. На відміну від попереднього часу вона більш тонкостінна, менше зустрічається посуду, поверхня якого зберегла сліди загладжування зубчастим штампом. Поліпшується випал. Зменшується кількість баночних посудин, але вони зберігають своє значення як один з провідних типів посуду (до 50% керамічного набору). Одним з найпоширеніших типів посуду є досить великі відкриті горщики з слабо опуклими плечиками і м'яко відігнутими вінцями (рис. 3, 6). Серед них виділяються екземпляри з укороченою та більш високою шийкою. Характерною прикрасою є опущений на тулуб слаборельєфний валик, здебільшого орнаментований палочними насічками. Кілька уламків були прикрашені валиком з опущеними кінцями. Виділяються також горщики, в яких поряд з майже вертикальними вінцями виразно заокруглений тулуб. Один з таких горщиків по зрізу вінець прикрашений пальцевими вдавленнями (рис. 3, 3). Іншу групу становлять горщики з плавно відігнутими вінцями, що переходять в округлений тулуб. Іноді вони зовсім не орнаментовані, іноді — прикрашені відбитками дрібнозубчастого штампу (рис. 3, 2). Досить численні кухлі, які повторюють баночні форми (рис. 3, 11). Лише в кількох екземплярах зустрінуті уламки кубків (рис. 3, 10). На відміну від кубків, поширених у пам'ятках білозерського часу степової зони, вони не мають лошіння. Знайдено також невеликі глиняні коліщата з незначним потовщенням в місці отвору (рис. 3, 13). Часто зустрічаються уламки круглих і овальних мисок з майже вертикальни-

ми чи під невеликим кутом поставленими бортиками (рис. 3, 8). Подібні миски були поширені в білозерський час [5, рис. 8, 10]. Слід виділити ще два типи мисок, знайдених на поселенні: великі тонкостінні миски з майже вертикальними вінцями (рис. 3, 7) і глибокі з виразною закраїною з внутрішнього боку вінець (рис. 3, 9). Перший тип має численні аналогії в матеріалах пізнішого передскіфського часу. Подібні миски знайдено на Залевкинському городищі VIII—першої половини VII ст. до н. е. і II укріпленні Чорноліського городища того ж часу [8, табл. I 14; 9, табл. III, 8—9]. Відомі вони і в похованнях кімерійського часу [10, рис. 1, 9]. Другий тип мисок нагадує миски скіфського часу [11, рис. 69, 16; 12, рис. 19, 11].

У пізньозрубному горизонті знайдено невелику латунну трубочку-пронизку. Такі пронизки були досить поширені від епохи середньої бронзи до початку раннього залізного віку, тому знахідку не можна використати для датування. Але непрямою вказівкою на час її існування є сплав, з якого вона виготовлена*. Латунні сплави не зустрінуті в металевих виробих зрубної культури, однак латунь була досить поширена у племен бондарихінської культури.

Більш точно верхній хронологічний рубіж існування поселення фіксується завдяки знахідці керамічної ливарної форми для виготовлення хрестоподібних прикрас з незначними потовщеннями на кінцях лопастей і випуклістю в центрі (рис. 3, 12). Подібні прикраси відомі в пам'ятках кобанської культури Північного Кавказу, де вони по аналогіям з Центральноєвропейськими знахідками датуються VIII—VII ст. до н. е. [13, с. 55—56, рис. 1, 6]. На Україні відома лише одна подібна знахідка з кімерійського поховання поблизу с. Суворове [10, рис. 1, 8]. На відміну від нашої, вона має отвір у центральній частині, до того ж зроблена з геширу і тому її слід розглядати як імітацію металевих виробів.

Кераміка з поселення Таранцеве має певні аналогії в матеріалах білозерського етапу зрубної культури з поселень Бабіно [14, рис. 1], Кіровське [15, рис. 11—16] і Дерев'янка [16, рис. 2]. Водночас для неї характерні: майже повна відсутність лощіння, перевага заглибленого орнаменту, наявність деяких своєрідних форм посуду. У цьому плані поселення Таранцеве наближається до пізньозрубних поселень Середнього Дону [2, рис. 27—28].

Таким чином, пізньозрубний хронологічний горизонт поселення Таранцеве в цілому слід віднести до білозерського часу, зауваживши, що воно існувало принаймні до кінця VIII ст. до н. е.

* Аналізи проведені в лабораторії спектрального аналізу ХДУ Л. П. Грубник-Буйною (аналіз № 1300).

Список літератури: 1. *Чередниченко М. М.* Характерні риси зрубних поселень Подоння. — *Археологія*, 20, 1977, с. 22—30. 2. *Либеров П. Д.* Племена Свел-ного Дона в епоху бронзи. М., Наука, 1964. 161 с. 3. *Чередниченко Н. Н.* Поселення срубної культури на Луганщині. — *Советская археология (СА)*, 1970, № 1, с. 233—237. 4. *Березанская С. С.* Поселение срубной культуры на р. Оскол. — *Краткие сообщения Института археологии АН УССР (КСИА)*, вып. 8, 1960, Наукова думка, с. 85—89. 5. *Шоповалов Т. А.* Поселение срубной культуры у с. Ильичевка на Северском Донце. — В кн.: *Энеолит и бронзовый век Украины*, К., Наук. думка, 1976, с. 150—172. 6. *Пряхин А. Д.* История населения Верхнего и Среднего Подонья во II — начале I тыс. до н. э. — Автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. ист. наук, Воронеж, 1966, 34 с. 7. *Артеменко І. І., Пронин Г. М.* Пам'ятки абашевської культури на Десні. — *Археологія*, 20, 1976, с. 66—76. 8. *Покровська Є. Ф.* Поселення VIII—VI ст. до н. е. на Тясмині. — *Археологія*, т. 7, 1952, с. 43—65. 9. *Тереножкін О. І.* Розвідки і розкопки 1949 р. в північній частині Кіровоградської області. — *Археологія*, т. 7, 1952, с. 110—135. 10. *Черняков И. Т.* Киммерийские курганы близ устья Дуная. — В кн.: *Скифы и сарматы*. К., Наук. думка, 1977, с. 29—36. 11. *Шрамко Б. А.* Древности Северского Донца. Харьков, Изд-во Харьк. ун-та, 1962. 404 с. 12. *Ильинская В. А.* Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. К., Наук. думка, 1975. 221 с. 13. *Козенкова В. И.* Связи Северного Кавказа с Карпато-Дунайским миром (некоторые археологические параллели). — В кн.: *Скифский мир*, К., Наук. думка, 1975, с. 52—73. 14. *Ильинская В. А.* Поселение эпохи поздней бронзы у с. Бабино, — *КСИА АН УССР*, вып. 5, с. 19—22. 15. *Лесков А. М.* Кировское поселение. — В кн.: *Древности Восточного Крыма*, К., Наук. думка, 1970, с. 7—59. 16. *Шарафутдінова І. М.* Знахідки доби бронзи поблизу с. Дерев'ки на Дніпрі. — *Археологія*, 13, 1974, с. 57—63.

О. О. ЧУВ ПИЛО, канд. іст. наук

ІНДІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ КОНГРЕС І СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ (20-і роки XX ст.)

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії значною мірою вплинула на розвиток національно-визвольного руху індійського народу. В. І. Ленін, говорячи про вплив Великого Жовтня на розгортання антиімперіалістичного руху в колоніальних країнах, підкреслював: «Британська Індія стоїть на чолі цих країн, і в ній революція тим швидше на-ростає, чим значніший стає в ній, з одного боку, індустріальний і залізничний пролетаріат, а з другого боку, чим більш звиря-чим стає терор англійців, які вдаються все частіше і до масових убивств (Амрітсар), і до публічного биття і т. п.» [5, с. 4—5].

У національно-визвольній боротьбі активну участь брало індійське селянство, яке боролось проти британського імперіалізму та місцевих феодалів. Однак, керівництво рухом перебувало в руках індійської буржуазії. Її головна політична організація — Індійський національний конгрес (ІНК) очолювала масові народні виступи.

Буржуазія в особі Конгресу з самого початку його існування намагалася не допустити розгортання класових виступів селян, а величезний розмах визвольної боротьби в 1918 —

1922 рр. змусив її вжити більш рішучих заходів у цьому напрямку: ІНК почав розробку організаційних заходів для підкорення селянського руху своєму впливові.

Взаємовідносини Конгресу і селянського руху ще не стали предметом спеціального дослідження радянської і зарубіжної марксистської історіографії. Серед буржуазних авторів деяких аспектів питання торкався лише індійський професор Н. Г. Ранга [18; 19; 20; 21].

Але Н. Г. Ранга у 30-і роки був одним із ідеологів і лідерів реформістської течії в селянському русі; він розглядав ІНК не як організацію національної буржуазії, що намагалася підкорити селянство своєму впливові, а як загальнонаціональну організацію, яка нібито відбивала їх інтереси і боролася за поліпшення їх становища.

Мета цієї статті — розкрити політику ІНК по відношенню до селянського руху, проаналізувати його рішення з цього питання в 20-і роки ХХ ст.

Методологічною основою висвітлення проблеми є праці класиків марксизму-ленінізму з національно-колоніального питання. Це насамперед, роботи В. І. Леніна, в яких аналізується суть національно-визвольного руху і місце в ньому селянства [1; 2; 3; 4; 5]. Основними джерелами при написанні роботи стали: матеріали ІНК [7; 9], збірки документів з історії індійського визвольного руху [8], спогади учасників визвольної боротьби [6], індійська і англійська преса [10—15].

Під час піднесення антиімперіалістичної боротьби в 1918—1922 рр. селянство виступило однією з її рушійних сил. У зв'язку з цим ІНК вирішив посилити свій вплив на селян. Це питання жваво обговорювалося на сесіях Конгресу в Амрітсарі, Калькутті, Нагпурі, Ахмадабаді.

Нагпурська сесія (грудень 1920 р.) вперше в історії Конгресу прийняла резолюцію з селянського питання. В ній засуджувалася політика англійських імперіалістів і підкреслювалося, що селянство стало однією з рушійних сил в антиімперіалістичному русі [9, р. 35].

Одним з основних завдань, поставлених керівництвом Конгресу перед його членами, було широке залучення селян до визвольної боротьби. Для того щоб утримувати в своїх руках керівництво масовими виступами і обмежувати класову боротьбу трудящих, ІНК прийняв розроблену його лідером М. К. Ганді так звану програму неспівробітництва, в якій вказувалося на необхідність активізації визвольного руху, але висувалася вимога суворо дотримуватися принципів ненасильства. Народним масам рекомендувалося бойкотувати все англійське, не сплачувати податків, а також займатися ручним прядінням, ткацтвом і таким чином боротися з засиллям англійських фабричних товарів [9, р. 28].

Після сесії конгресисти розгорнули активну діяльність по залученню селян до національно-визвольного руху. Десятки тисяч активістів Конгресу пішли на село. Видний діяч Конгресу Дж. Неру згадував: «Іди в село»— такий був лозунг тих днів, і ми пройшли чимало миль по полях, відвідуючи віддалені села і виступаючи на селянських мітингах [6, с. 89].

Керівництво селянськими виступами майже скрізь опинилося в руках конгресистів, які закликали боротися виключно проти англійського панування, дотримуючись при цьому ненасильницької тактики. У тих випадках, коли боротьба виходила за рамки ненасильства, конгресисти докладали всіх зусиль для її припинення.

Так, коли селяни Малабарського узбережжя (їх називали мопла) зі зброєю в руках виступили проти поміщиків і англійських властей, керівництво Конгресу суворо засудило їх дії. Робочий комітет ІНК, спеціально обговоривши питання про повстання мопла, закликав селян припинити насильницькі акції [9, р. 119].

4 лютого 1922 р. відбулися події в с. Чаурі-Чаура (поблизу міста Горакхпур), які стали приводом до припинення антиімперіалістичної кампанії по всій країні: у відповідь на насильства поліції селяни напали на поліцейську дільницю і спалили її разом з поліцейськими [16, р. 993—994]. 11—12 лютого 1922 р. відбулося засідання Робочого комітету Конгресу, на якому ці дії були суворо засуджені. Комітет прийняв так звану Бардольйську резолюцію з приводу подій в Чаурі-Чаура. Він постановив припинити масовий рух по всій країні і наказав місцевим комітетам ІНК дати вказівки селянам сплачувати земельні й інші податки, припинивши всяку антиурядову діяльність. Водночас Робочий комітет обіцяв вирішувати конфлікти між поміщиками і селянами на основі взаємних угод. У Бардольйській резолюції вказувалося на необхідність втілення в життя так званої конструктивної програми М. К. Ганді, яка передбачала розвиток ручного прядіння і ткацтва, боротьбу за ліквідацію недоторканості та інших вад індійського суспільства того часу [9, с. 176—182].

Прийняття Бардольйської резолюції ознаменувало початок спаду масового визвольного руху. Сам ІНК вступив у смугу глибокої кризи. Із 10 млн. членів у ньому залишилося декілька сотень тисяч чоловік [16, р. XLVII]. Керівництво Конгресу дійшло до висновку, що основною причиною невдач була неготовленість мас до боротьби на основі ненасильства, а також слабкий вплив конгресистів на селян. Тому лідери ІНК поставили завдання наполегливо пропагувати серед селянства програму партії та ідеї ненасильства. Висувалася також вимога взяти під контроль усі існуючі на селі організації і створювати селянські спілки під егідою Конгресу. На сесії в Гайя (грудень 1922 р.) президент Конгресу Ч. Р. Дас довів до відома присут-

ніх ці завдання і закликав їх не допустити розгортання класової боротьби в країні [7, с. 600—602].

Під керівництвом М. К. Ганді конгресисти розгорнули велику роботу, прагнучи, зокрема, до утворення в кожному селі осередку Конгресу з метою пропаганди програми партії, організації ручного прядіння і ткацтва, створення учбових закладів для дітей селян, пропаганди ідей індусько-мусульманської єдності, ненасильства та боротьби за покращення становища недоторканих. Під час класових конфліктів на селі конгресисти виступали посередниками між селянами і поміщиками. Одним з найголовніших напрямків роботи членів ІНК на селі була організація селянських спілок під своїм керівництвом. У середині 20-х років їм вдалося створити велику кількість спілок, метою яких стало запобігання активним антифеодальним виступам, обмеження селянського руху частковими вимогами.

Така політика викликала невдоволення селянства, воно прагнуло звільнитися від буржуазного керівництва і утворити самостійні спілки з метою боротьби не тільки проти англійських властей, а і місцевих експлуататорів. Подібні організації почали виникати спочатку серед сільськогосподарських робітників, які працювали на кабальних умовах у поміщиків і куркулів.

Стривожене керівництво Конгресу декілька разів обговорювало питання про роботу серед селян. На сесії в Белгаумі (грудень 1924 р.) президент ІНК М. К. Ганді закликав конгресистів сконцентрувати зусилля на реалізації конструктивної програми, розглядаючи її як єдиний ефективний засіб ослаблення класової боротьби селянства і підготовки народу до боротьби за самоврядування [7, р. 732—755]. У вересні 1925 р. на засіданні Всеіндійського комітету Конгресу (ВІККу) в Патні було навіть вирішено створити спеціальну організацію для налагодження на селі ручного прядіння і ткацтва, яка дістала назву Всеіндійської асоціації ручних ткачів і стала складовою частиною Конгресу [22, с. 288—289].

На сесії в Канпурі (грудень 1925 р.) також обговорювалося селянське питання. Оратори з тривогою говорили про зростання активності і прагнення селян до створення спілок, які б виражали їх класові інтереси. Сесія прийняла рішення посилити роботу конгресистів на селі і включила в конструктивну програму обов'язковий для всіх комітетів Конгресу пункт про організацію конгресистами сільськогосподарських робітників [7, с. 808].

З середини 20-х років роботу серед селян почали розгортати індійські комуністи і члени робітничо-селянських партій. Їх вплив поширювався головним чином на Бенгалію і Пенджаб — економічно найбільш розвинуті на той час провінції Індії. Конгресисти розглядали це як серйозну загрозу своєму впливові на селі. На засіданні ВІККу в травні 1927 р. постало питання про прийняття аграрної програми на противагу програ-

мі комуністів. Розгорнулася гостра боротьба між різними угрупованнями конгресистів, і тому ВІКК вирішив розглянути це питання пізніше. Натомість Робочому комітету було доручено розробити статут для керівництва селян і призначити спеціальних осіб для ведення пропагандистської і організаційної роботи серед сільськогосподарських робітників, які найменш піддавалися впливові конгресистів [12].

Кінець 20-х років в Індії ознаменувався новим піднесенням національно-визвольного руху. В цих умовах керівництво ІНК поставило перед його членами завдання не допустити селянських повстань, як це було в 1918—1922 рр. На сесії в Мадрасі (грудень 1927 р.) президент Конгресу М. А. Ансарі вказав на необхідність заручитися підтримкою селян і робітників у боротьбі за національне визволення і відзначив важливість утримання конгресистами контролю за рухом трудящих, щоб не допустити його переростання за рамки ненасильства [7; р. 823—852].

Виконуючи рішення Мадраської сесії, члени ІНК намагалися закріпити свій вплив на селян, здійснюючи водночас тиск на англійський уряд. У цьому відношенні характерні дії керівництва Конгресу під час подій в окрузі Бардолі (провінція Гуджарат), де в 1928 р. була проведена перша в історії Індії організована масова кампанія селян, які відмовилися сплачувати земельний податок [17, р. 4—272].

Причиною виступу стало рішення властей Бомбейського президенства про підвищення в окрузі ставок земельного податку в середньому на 20—25%. ІНК взяв керівництво рухом у свої руки. Він звернувся до губернатора провінції з проханням зберегти старі податкові ставки і призначити спеціальну комісію для вивчення можливостей селян сплачувати податки. Губернатор відмовився задовольнити цю вимогу і тоді Робочий комітет ІНК прийняв рішення провести в Бардолі кампанію несплати поземельного податку. Керівником її було призначено одного з лідерів ІНК В. Пателя.

ІНК розділив усі селища округу на групи, які очолили авторитетні конгресисти. Селяни, суворо дотримуючись ненасильства, не сплачували податків навіть тоді, коли власті почали конфіскацію їх землі і домашнього майна. Кампанія стала широко відома по всій Індії. Прогресивна громадськість країни виступила з вимогою поліпшити становище селян. У свою чергу ІНК організував збори і мітинги в підтримку бардолійського селянства. Власті змушені були піти на поступки і відновити старі податкові ставки. Вони дали також обіцянку звільнити заарештованих селян і повернути їм конфісковану землю і майно, але не виконали її. Незважаючи на це, в липні 1928 р. ІНК заявив про припинення кампанії, оскільки досяг мети — посилювати вплив на селян і показати свою силу властям.

У цей же період конгресисти намагалися залучити селян до участі в кампаніях протесту проти діяльності комісії Саймона, призначеної англійським урядом для вивчення можливостей змін у системі управління Індією [8, р. 157—160]. На селі осередки Конгресу створювали комітети для організації масового бойкоту комісії. Скликалися мітинги і демонстрації, під час яких приймалися резолюції з вимогою повернення комісії до Англії і передачі її функцій представникам індійського народу.

Водночас ІНК разом з іншими буржуазно-поміщицькими партіями розробив проект індійської конституції, який широко обговорювався громадськістю країни влітку 1928 р. В основу проекту була покладена вимога надання Індії статусу домініону. Передбачалося утворення індійського уряду, введення буржуазних свобод і прав. Проте в проекті нічого не говорилося про обмеження великого поміщицького землеволодіння і наділення селян землею [10], що викликало гостре незадоволення селянства.

На сесії в Калькутті (грудень 1928 р.), де мова йшла про прийняття Конгресом проекту конституції, представники селянства запропонували включити в проект вимогу знищення великого поміщицького землеволодіння без будь-якої компенсації. Налякане керівництво Конгресу заявило, що воно не в змозі прийняти цю пропозицію без погодження з іншими партіями країни і перенесло розгляд питання на всепартійну конференцію. Сесія прийняла резолюцію з селянського питання, запропоновану М. К. Ганді, в якій зверталася увага на необхідність більш активної боротьби за поліпшення становища селян, але нічого не говорилося про наділення їх землею [15; 22. р. 328—332]. Правда, пізніше М. К. Ганді не раз заявляв, що після досягнення незалежності земля повинна бути передана тим, хто її обробляє без компенсації [11, р. 33].

Калькуттська сесія прийняла рішення про масове залучення селянства до Конгресу з метою підготовки кампанії громадянської непокорі, яку планувалося почати в 1930 р. Цікаво, що М. К. Ганді планував залучити в партію чверть населення Індії [13]. В ІНК вступали в основному селяни, що зберегли свої наділи, дрібні сільські крамарі і ремісники, а також сільсько-господарські робітники, які сподівалися, що членство в Конгресі дасть їм можливість організовано боротися за поліпшення свого становища.

На сесії в Лахорі (грудень 1929 р.) президент ІНК Дж. Неру заявив про необхідність розпочати боротьбу за повну незалежність Індії. Відводячи в ній важливе місце робітникам і селянам, він закликав керівництво Конгресу розробити соціальну програму, яка б у першу чергу відбивала їх інтереси. Дж. Неру закликав також боротися за побудову в Індії суспільства без експлуатації мас, незалежного від імперіалізму [7. р. 884—902]. Виступ схвально зустріли селяни, яких біля табору Кон-

гресу зібралося декілька десятків тисяч. Переважною більшістю голосів сесія прийняла рішення про початок кампанії громадянської непокори для досягнення повної незалежності. Керівником кампанії, як і в 1918—1922 рр., призначався М. К. Ганді [14].

У квітні 1930 р. ІНК офіційно оголосив про початок масової кампанії громадянської непокори. Порівнюючи її з кампанією початку 20-х років, слід відзначити, що вплив Конгресу на селян посилювався, чому сприяло утворення ІНК майже в кожному селі свого осередку, який користувався серед селянства значним авторитетом. Тому в 1930 р. конгресисти тривалий час утримували селян від активних виступів проти поміщиків, залучивши їх водночас до широкої участі в антианглійських виступах. Соціальна база Конгресу на цей час значно розширилася.

Таким чином, у 20-і роки ХХ ст. національна буржуазія Індії в особі Національного конгресу зуміла добитися значного впливу на селянський рух. Це пояснюється такими причинами:

1. Селянство було політично недосвідченим, мало недостатню класову свідомість і відзначалося слабкою політичною активністю.

2. Індійська буржуазія проникла в селянський рух до утворення КПІ, а після її утворення переслідування властей не давало змоги комуністам налагодити роботу серед селян. Тому боротьба між комуністами і конгресистами за вплив на селянство фактично почалася тільки в першій половині 30-х років.

3. Марксизм із-за специфіки умов був слабо поширений в Індії, тому в країні не було ідеології, яка могла б протистояти посиленню впливу буржуазії на селян.

4. Союз між робітничим і селянським рухом через слабкість робітничого класу Індії так і не був встановлений.

5. У той час як селяни в 20-і роки робили перші кроки в організації своїх сил, буржуазія мала власну партію — Індійський національний конгрес, що виступав як загальнонаціональний орган боротьби з англійським імперіалізмом.

Список літератури: 1. *Ленін В. І.* Робітнича партія і селянство. — Повне збір. творів, т. 4, с. 409—417. 2. *Ленін В. І.* Аграрне питання і сили революції. — Повне збір. творів, т. 15, с. 193—196. 3. *Ленін В. І.* Аграрна програма соціал-демократії в російській революції. — Повне збір. творів, т. 17, с. 140—162. 4. *Ленін В. І.* Тези до II конгресу Комуністичного Інтернаціоналу. — Повне збір. творів, т. 41, с. 151—201. 5. *Ленін В. І.* III конгрес Комуністичного Інтернаціоналу (22 червня — 12 липня 1921 р.). — Повне збір. творів, т. 44, с. 1—57. 6. *Неру Дж.* Автобіографія. Пер. с англ. М., Изд-во иностр. лит., 1955, 656 с. 7. Congress presidential addresses from silver to the golden jubilee. Madras. 1934. 941+18 p. 8. Indian constitutional documents 1757—1939, vol. 3. Calcutta, 1946. 480 p. 9. Indian National Congress 1920—1923.

Being a collection of the resolutions of the Congress and of the All India Congress Committee and of the Working Committee of the Congress from September 1920 to December 1923. Allahabad, 1924. 344 p. 10. Forward, 1928, 15 Aug. 11. New Age, 1928, 2 Apr. 12. The Bombay Chronicle, 1927, 20 May. 13. The Daily Telegraph, 1929, 28 May. 14. The Manchester Post, 1929, 28 Dec. 15. The Times, 1928, 27, 28, 29, 31 Dec. 16. *Gandhi M. K. Young India* 1919—1922. Madras, 1924. 1471 p. 17. Desai Mahadev. The story of Bardoli. Allahabad, 1929, 363 p. 18. *Ranga N. G. Kisan hand book*. Madras, 1938, 104+36 p. 19. *Ranga N. G. Peasants and Congress*. Madras, 1938. 6+88+64 p. 20. *Ranga N. G. History of kisan movement in India*. Madras, 1939, 143 p. 21. *Ranga N. G. Revolutionary peasants*. New Delhi, 1949, 234 p. 22. *Sitaramayya B. P. The History of the Indian National Congress*, vol. 1 (1885—1935). Bombay, 1946. 690 p.

ЗМІСТ

Артеменко В. М. Зростання провідної ролі робітничого класу в прискоренні темпів технічного прогресу в 1971—1975 рр. (На матеріалах Української РСР)	3
Тимофеев В. В. Внесок творчих бригад машинобудівників України у прискорення технічного прогресу в роки восьмої п'ятирічки	9
Моцак В. А., Рущенко П. Т. Діяльність харківських учених по прискоренню технічного прогресу в промисловості (1966—1970)	15
Зайцев Б. П. Рух за комуністичне ставлення до праці в радянській емблематиці (кінець 50-х — друга половина 60-х років)	20
Куделко С. М. Деякі питання сучасної радянської історіографії вирішального етапу створення матеріально-технічної бази соціалізму в промисловості СРСР (1926—1937)	26
Шаповалова Н. С. Участь профспілок Української РСР в організації міжнародного робітничого листування (1926—1932)	31
Калініченко В. В. Відчуження надлишків землі в куркульських господарствах Лівобережної України (1920—1923)	38
Йолкін А. І. Участь спілок польської молоді в будівництві розвинутого соціалістичного суспільства в ПНР	44
Зінченко В. В. Масові компанії Французької компартії за комуністичні свободи (1966—1967)	49
Пахомов В. Ф. Сільське господарство Чилі в період діяльності уряду Народного фронту (1938—1941)	55
Сергеев І. П. До питання про причини поразки Песценнія Нігра під час громадянської війни 193—197 рр. у Римі	59
Мещеряков В. Ф. Державні культу Діви і Херсонас у Херсонесі Таврійському I—III ст. н. е.	64
Сорочан С. Б. Зовнішня торгівля Херсонеса Таврійського в I ст. до н. е.	72
Міхеев В. К. Рибальський промисел у населення салтівської культури Подоння	78
Дяченко О. Г. Ранньослов'янське поселення VIII—X ст. на городищі поблизу с. Водяне	86
Буйнов Ю. В. Про господарство племен бондарихинської культури	93
Берестнев С. І. Поселення зрубної культури Таранцеве на Харківщині	100
Чувпило О. О. Індійський національний конгрес і селянський рух (20—і роки XX ст.)	107

СОДЕРЖАНИЕ

Артеменко В. Н. Возрастание ведущей роли рабочего класса в ускорении темпов технического прогресса в 1971—1975 гг. (На материалах Украинской ССР)	3
Тимофеев В. В. Вклад творческих бригад машиностроителей Украины в ускорение технического прогресса в годы восьмой пятилетки	9
Моцак В. А., Рущенко П. Т. Деятельность харьковских ученых по ускорению технического прогресса в промышленности (1966—1970)	15
Зайцев Б. П. Движение за коммунистическое отношение к труду в советской эмблематике (конец 50-х — вторая половина 60-х годов)	20
Куделко С. М. Некоторые вопросы современной советской историографии решающего этапа создания материально-технической базы социализма в промышленности СССР (1926—1937)	26
Шаповалова Н. С. Участие профсоюзов Украинской ССР в организации международной рабочей переписки (1926—1932)	31
Калиниченко В. В. Отчуждение лишков земли в кулацких хозяйствах Левобережной Украины (1920—1923)	38
Елкин А. И. Участие союзов польской молодежи в строительстве развитого социалистического общества в ПНР	44
Зинченко В. В. Массовые кампании Французской компартии за коммунальные свободы (1966—1967)	49
Пахомов В. Ф. Сельское хозяйство Чили в период деятельности правительства Народного фронта (1938—1941)	55
Сергеев И. П. К вопросу о причинах поражения Песценния Нигра во время гражданской войны 193—197 гг. в Риме	59
Мещеряков В. Ф. Государственные культы Девы и Херсонас в Херсонесе Таврическом I—III вв. н. э.	64
Сорочан С. Б. Внешняя торговля Херсонеса Таврического в I в. до н. э.	72
Михеев В. К. Рыболовецкий промысел у населения салтовской культуры Подонья	78
Дяченко А. Г. Раннеславянское поселение VIII—X вв. на городище возле с. Водяное	86
Буйнов Ю. В. О хозяйстве племен бондарихинской культуры	93
Берестнев С. И. Поселение срубной культуры Таранцево на Харьковщине	100
Чувпило А. А. Индийский национальный конгресс и крестьянское движение (20-е годы XX ст.)	107

**ВЕСТНИК
ХАРЬКОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА**

№ 201

История

Выпуск 12

(На украинском языке)

**Издательство при Харьковском
государственном университете
издательского объединения «Вища школа»**

Редактор А. Ф. Балабуха
Художній редактор Т. П. Воробієнко
Технічний редактор Г. П. Александрова
Коректор Л. П. Пипенко

Здано до набору 5.10.79. Підп. до друку 17.04.80. БЦ 09211. Формат 60×90/16.
Папір для глибокого друку. Літ. гарн. Вис. друк. 7,5 умовн. друк. арк. 8,5 обл.-
вид. арк. Тираж 1000 прим. Вид. № 370. Зам. 1949. Ціна 1 крб. 20 к.

Видавництво при Харківському державному університеті видавничого
об'єднання «Вища школа», 310003, Харків-3, вул. Університетська, 16.

Харківська міська друкарня № 16 Обласного управління у справах
видавництв, поліграфії та книжкової торгівлі, 310003, Харків-3,
вул. Університетська, 16.

ДО ВІДОМА ЧИТАЧІВ!

У Видавництві при Харківському державному університеті видавничого об'єднання «Вища школа» готуються до випуску в світ книги:

У 1980 р.

Бондарев Є. О. Керівництво Компартії України розвитком продуктивних сил сільського господарства республіки (мова рос.).

У монографії висвітлюється керівництво Компартії України — великого загону КППС — розвитком продуктивних сил сучасного села. Аналізуються кількісні і якісні зміни в складі його трудових ресурсів, розглядається особлива роль землі і боротьба партійної організації республіки за її збереження і ефективне використання. Автор показує заходи партії і діяльність партійних організацій по прискоренню впровадження наукових досягнень у сільськогосподарське виробництво. Робота охоплює період з 1959 по 1979 р.

Розрахована на науковців, викладачів, пропагандистів, фахівців сільського господарства.

Ксензенко М. І. Революційні аграрні перетворення на Україні (мова рос.).

У монографії аналізується багатогранний процес революційних перетворень у сільському господарстві України в перші роки Радянської влади, показана вирішальна роль Комуністичної партії в їх реалізації. Вперше в історичній літературі в комплексі досліджується здійснення аграрної політики Радянської влади на Україні на завершальному етапі іноземної інтервенції і громадянської війни (грудень 1919 — березень 1921 р.).

Розрахована на науковців, викладачів вузів.

У 1981 р.

Кадеєв В. І. Херсонес Таврійський у перших століттях нашої ери (мова рос.).

Уперше в рядянській історичній літературі на основі археологічних, епіграфічних і нумізматичних джерел з залученням свідчень стародавніх авторів досліджується історія, соціальні відношення, державний устрій, етнічний склад населення Херсонеса Таврійського в перших століттях нашої ери. Особливої уваги приділяється дослідженню політичного статусу Херсонеса в умовах римської окупації.

Розрахована на науковців, викладачів.

Куц О. М. Стирання класових і національних відмінностей у розвинутому соціалістичному суспільстві (мова рос.).

У монографії розглядаються актуальні проблеми, що стосуються місця класів і націй в системі суспільних відносин. Аналізуються питання діалектики взаємовпливу соціально-класової структури суспільства і національних відносин, провідної ролі робітничого класу у зближенні націй і народностей в період побудови матеріально-технічної бази комунізму.

Для науковців, спеціалістів.

Літературу видавничого об'єднання «Вища школа» Ви можете придбати в спеціалізованому магазині за адресою

Харків-78, вул. Петровського 6/8, магазин № 8, тел. 47-80-20.

